

Қоғам & Дәуір



Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж күәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

Қоғам &
Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

**Бекен Махмұтов, Зайтунам Ашимова,
Гүлжан Қамырова**
Жаңа мемлекеттік менеджмент үлгісін
зерттеудің теориялық мәселелері 6

Айдана Акесина, Майра Дюсембекова
Өтпелі кезеңдегі дауыс беру: Қазақстандағы
саяси құндылық ретінде сөз бостандығын
дамыту мәнмәтінін түсіну 20

Қуаныш Сайлау, Алуа Жолдыбалина
Онлайн кеңістегі сайлау алдындағы үгіттерді
қаржыландыруды реттеу: халықаралық
тәжірибе және Қазақстандағы сайлау 30

**Айдана Қалдыбекова, Синан Өзбек,
Қарғаш Жанпейсова, Еркеш Қожбанхан**
Пост-шындық, популизм және
жаңа медиа арасындағы байланыс 42

**Қарлығаш Әубәкірова, Бауыржан Ердембеков,
Үшқын Сәйдірахман**
Алаш идеясы және цензура 54

**Бақыт Бюжеева, Әділбек Еркембаев,
Сәуле Туркеева**
Қазақстандық көлік тасымалы жүйесінің
халықаралық көлік тасымалдау жүйелерімен
ықпалдасу мүмкіндіктері мен нәтижелері 66

Сейілбек Мұсатаев
Орталық Азиядағы су ресурстарының тапшылығы
экологиялық көші-қон факторы ретінде 83

**Әділхан Мұхамедияров, Эльдар Бақпаев,
Бағыш Габдулина, Данагүл Кожежанова**
Денсаулық сақтаудағы құқықтық негіздер:
халықаралық заңнамаларға салыстырмалы талдау 102

СОДЕРЖАНИЕ

Бекен Махмұтов, Зайтунам Ашимова, Гүлжан Камырова
Теоретические вопросы исследования
новой модели государственного менеджмента 6

Айдана Акесина, Майра Дюсембекова
Голоса в переходный период: понимание контекста
развития свободы самовыражения как
политической ценности в Казахстане 20

Қуаныш Сайлау, Алуа Жолдыбалина
Регулирование финансирования предвыборных
кампаний в онлайн-пространстве:
международный опыт и выборы в Казахстане 30

**Айдана Калдыбекова, Синан Өзбек,
Қарғаш Жанпейсова, Еркеш Қожбанхан**
Связь между постправдой,
популизмом и новыми медиа 42

**Қарлығаш Аубакирова, Бауыржан Ердембеков,
Үшқын Сәйдірахман**
Идея Алаш и цензура 54

Қоғам &
Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

Қоғам & Дәуір



Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Бакыт Бюжеева, Адильбек Ермакбаев Сауле Туркеева Возможности и результаты интеграции казахстанской транспортной системы с международными транспортными системами	66
--	----

Сейлбек Мусатаев Дефицит водных ресурсов в Центральной Азии как фактор экологической миграции	83
--	----

Мухамедьяров Адильхан, Эльдар Бақпаев, Бағыш Габдулина, Данагуль Кожежанова Правовая база в здравоохранении: сравнительный анализ международных юрисдикций	102
---	-----

CONTENTS

Beken Makhmutov, Zaitunam Ashimova, Gulzhan Kamyrova Theoretical Issues of the Study of a New Model of Public Management	6
---	---

Aidana Akessina, Maira Dyussebekova Voices in Transition: Understanding Freedom of Expression as a Political Value in Contemporary Kazakhstan	20
--	----

Kuanysh Sailau, Alua Zholdybalina Regulation of Financing of Online Election Campaigns: International Practice and Elections in Kazakhstan	30
---	----

Aidana Kaldybekova, Sinan Ozbek, Kargash Zhanpeisova, Yerkesh Kozhbankhan The Link Between Post-Truth, Populism and New Media	42
---	----

Karlygash Aubakirova, Bauyrzhan Yerdembekov, Ushkyn Saidirakhman The Idea of Alash and Censorship	54
---	----

Bakhyt Byuzheeva, Adilbek Yermekbayev Saule Turkeyeva Opportunities and Results of Integration of Kazakhstan's Transport System with International Transport Systems	66
---	----

Seilbek Mussatayev Scarcity of Water Resources in Central Asia as a Factor of Ecological Migration	83
---	----

Adilkhan Mukhamedyarov, Eldar Bakpayev, Bagysh Gabdulina, Danagul Kopezhanova Legal Frameworks in Healthcare: Comparative Insights from International Jurisdictions	102
--	-----

Редакциялық кеңес

- Ерлан ҚАРИН** – редакция алқасының төрағасы, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
- Сон ЮНХУН** – Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
- Нұрлан СЕЙДІН** – ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК бас директорының ғылыми жұмыстар және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты
- Ғани ҚАРАСАЕВ** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы – бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы
- Ботагөз РАҚЫШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
- Айгүл САДУАҚАСОВА** – Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты директорының орынбасары, әлеуметтану ғылымдарының докторы

Редакциялық ұжым

- Алмас АРЗЫҚҰЛОВ** – Бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистр
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Ph.D
- Салтанат ЕРМАХАНОВА** – Қоғамдық пікірді зерттеу бөлімінің басшысы, әлеуметтанулар ғылымының кандидаты
- Айдар ҚҰРМАШЕВ** – Азиялық зерттеулер бөлімінің басшысы, Халықаралық қатынастар" мамандығы бойынша Ph.D
- Жанар САНХАЕВА** – Саяси зерттеулер бөлімінің басшысы, саясаттану ғылымдарының магистрі

Редакционный совет

- Ерлан КАРИН** – Председатель Редакционного совета, Государственный советник Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Уямо ТОМОХИКО** – Профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – Профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – Профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Нурлан СЕЙДИН** – Заместитель генерального директора по научным инновациям и международным связям РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, кандидат исторических наук
- Гани КАРАСАЕВ** – Главный научный сотрудник–начальник отдела Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – Научный консультант, директор проектов в Исследовательском институте «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – Заместитель директора ТОО «Институт прикладных этнополитических исследований», доктор социологических наук

Редакционная коллегия

- Алмас АРЗИКУЛОВ** – Шеф-редактор, заместитель руководителя отдела медиапроектов Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – Заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Салтанат ЕРМАХАНОВА** – Руководитель Отдела мониторинга общественного мнения, кандидат социологических наук
- Айдар КУРМАШЕВ** – Руководитель Отдела азиатских исследований, PhD по специальности «Международные отношения»
- Жанар САНХАЕВА** – Руководитель Отдела политических исследований, магистр социальных наук по специальности «политология»

The Editorial board

- Yerlan KARIN** – Chairman of Editorial Board, The State Counsellor of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), PhD, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D. Professor
- Song YONGHONG** – Professor at the University of Hankuk, Ph.D (South Korea)
- Nurlan SEYDIN** – Deputy General Director for Scientific Innovation and International Relations of RSE "Gylym Ordasy" CS MES RK, Candidate of Historical Sciences
- Gani KARASSAEV** – Chief Researcher - Head of the Department of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences
- Botagoz RAKISHEVA** – Projects Director, "Public opinion" Research Institute, Candidate of Sociology
- Aygul SADVOKASSOVA** – Deputy Director of LLP "Institute of Applied Ethnopolitical Research", Doctor of Sociology

Editorial team

- Almas ARZIKULOV** – Chief Editor, Deputy head of the Deputy Head of Media Projects Department, Master of History
- Alua ZHOLDYBALINA** – Deputy Director, Doctor of Philosophy (Ph.D) in «Political science»
- Saltanat ERMAKHANOVA** – Head of the Public Opinion Monitoring Department, Candidate of Sociological Sciences
- Aidar KURMASHEV** – Head of the Department of Asian Studies, PhD in International Relations
- Zhanar SANKHAEVA** – Head of the Department of Political Studies, Master of Social Sciences, Master of political science

Бекен Махмутов¹, Зайтунам Ашимова², Гулжан Камырова³

¹ Алматы Технологиялық Университеті, Әлеуметтік гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ph.D
e-mail: bekenti_84@mail.ru

² Алматы Технологиялық Университеті, Әлеуметтік гуманитарлық пәндер кафедрасының сениор лекторы, с.ғ.к.
e-mail: z.ashimova777@gmail.com

³ Алматы Технологиялық Университеті, Әлеуметтік гуманитарлық пәндер кафедрасының сениор лекторы, с.ғ.к.
(Алматы, Қазақстан)
e-mail: kamyrovazhana@mail.ru

ЖАҢА МЕМЛЕКЕТТІК МЕНЕДЖМЕНТ ҮЛГІСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Теориялық мақаланың мақсаты - басқаруды, ашықтықты, есептілікті, қоғамның қатысуын және мемлекеттік қызметтердің сапасын жақсарту мақсатында жаңа мемлекеттік менеджмент бағдарламасын қабылдау эволюциясын ұсыну және талқылау болып табылады. Әдебиеттерге сүйене отырып, мемлекеттік басқарудың жаңа бағдарламасын қабылдау туралы пікірталас мемлекеттік басқаруда болып жатқан өзгерістерді түсіну үшін ерекше және өзекті болып көрінеді. Талқылау нәтижелері мемлекеттік сектордағы басқарудың эволюциясы мемлекеттік басқаруды жақсартуға, ашықтыққа, есеп беруге, қоғамның кеңірек қатысуына және мемлекеттік қызметтердің сапасына қойылатын талаптарға тікелей байланысты екенін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жаңа мемлекеттік менеджмент мемлекеттік саясат пен қызметтерге деген қажеттіліктерді аз шығындармен неғұрлым демократиялық және ашық түрде қанағаттандыруда перспективті болып табылады. Бұл өзгерістер Үкімет пен мемлекеттік басқарудың жұмысына әсер етеді және мемлекеттік басқару теориялары мен мемлекеттік сектордағы басқару стратегиясы саласындағы жаңа идеялардың пайда болуына мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: мемлекеттік менеджмент, басқаруды жетілдіру, бәсекелестік, ашықтық, есептілік, тиімді басқару, қоғамның қатысуы, нарықтық тетіктер, мемлекеттік қызмет, әлемдік тәжірибе.

Бекен Махмутов, Зайтунам Ашимова, Гулжан Камырова
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НОВОЙ
МОДЕЛИ ГОСУДАРСТВЕННОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Аннотация. Цель теоретической статьи состоит в том, чтобы представить и обсудить эволюцию принятия новой программы государственного менеджмента с целью улучшения управления, прозрачности, подотчетности, участия общества, добросовестности и качества государственных услуг. Основываясь на литературе, дискуссия о принятии новой программы государственного управления оказывается оригинальной и актуальной для понимания изменений, происходящих в государственном управлении. Результаты обсуждений показывают, что эволюция управления в государственном секторе напрямую связана с требованиями общества к улучшению управления, прозрачности, подотчетности, более широкому участию общества и качеству государственных услуг. Результаты исследования показывают, что новое государственное управление оказывается многообещающим в удовлетворении потребностей в государственной политике и услугах более демократичным и прозрачным способом при меньших затратах. Эти изменения влияют на функционирование правительства и государственного управления, что открывает возможность для появления новых идей в области теорий государственного управления и стратегии управления в государственном секторе.

Ключевые слова: *государственный менеджмент, совершенствование управления, конкуренция, прозрачность, подотчетность, эффективное управление, участие общества, рыночные механизмы, государственные услуги, мировой опыт.*

Beken Makhmutov, Zaitunam Ashimova, Gulzhan Kamyrova
THEORETICAL ISSUES OF THE STUDY OF A NEW MODEL OF PUBLIC MANAGEMENT

Abstract. The purpose of the theoretical paper is to present and discuss the evolution of the adoption of a New Public Governance agenda improving management, accountability, transparency, public participation, integrity and quality of public services. Derived from existing literature, the discourse surrounding the implementation of a modern public administration program is deemed both unique and pertinent in comprehending the shifts occurring within public administration. The outcomes of these discussions indicate a direct correlation between the development of public sector management and the public's expectations for enhanced governance, transparency, accountability, broader public involvement, and the quality of public services. The findings of the study show that new public management manifests promises in meeting public policy and service needs in a more democratic and transparent manner at a lower cost. These changes impact the functioning of government and public administration, which opens the chances to new ideas in public management theories and public sector management strategies.

Key words: *public management, management improvement, competition, transparency, accountability, effective management, public participation, market mechanisms, public services, world experience.*

Кіріспе

Бүгінгі таңда мемлекеттің табысты дамуының басты көрсеткіші жұмыс істеп тұрған институттарды тиімді ұйымдастыру болып табылады. Осыған орай саяси басшылықтың талғамы қоғамның сұраныстарына барынша жауап беретін мемлекеттік басқарудың жетекші моделін таңдауға бағытталған.

Әлемдік өркениеттің алдыңғы қатарлы елдерінде әкімшілік басқаруды реформалау - бүгінде үйреншікті құбылысқа айналған постиндустриалды, жоғары технологиялық ақпараттық қоғамның сын-қатерлеріне төтеп беруге арналған. Соңғы онжылдықтарда көптеген мемлекеттер әкімшілік реформалар барысында жаңа мемлекеттік басқару элементтерін енгізуде. Бұл тұжырымдама негізінен Батыс елдерінде ХХ ғасырдың 80-жылдарында дами бастады.

Мемлекеттік басқарудың жаңа үлгісін ерте қолға алған әлемнің көптеген елдері өздерінің ұлттық мүдделерімен сәйкестендіре отырып, осы салада жеткілікті озық тәжірибе қалыптастырып үлгерді. Бұл өз кезегінде осындай әлемдік тәжірибенің ерекшеліктерін барынша зерделеп, біздің еліміз үшін пайдалы тұстарын айқындау қажеттілігін туындатып отыр.

Қазіргі уақытта Қазақстанда басқарудың негізгі субъектілері – мемлекет пен азаматтық қоғам қызметінің жаңа қағидағтары, тұтастай алғанда, билік пен басқарудың көп деңгейлі жүйесі белсенді қалыптасуда. Осы себепті жетекші елдердің жаңа мемлекеттік басқару жүйесі мен әдістерін қолдану проблемаларын зерттеу отандық саяси ғылым үшін маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізін шетелдік және отандық зерттеушілердің ғылыми еңбектері және олардың жаңа мемлекеттік менеджментті зерттеу бойынша жалпы әдіснамалық сипаты бар негізгі ережелері құрайды. Мақалада ретроспективті, жүйелік және салыстырмалы талдау сияқты әдістер қолданылды.

Негізгі бөлім

ХХ ғасырдың 80-жылдарының басынан бастап бүгінгі күнге дейін әлемдік қауымдастықтың әртүрлі елдеріндегі мемлекеттік басқару жүйесінде елеулі өзгерістер орын алуда. Бұл қайта құрулар өз өкілеттіктерін жүзеге асырудың ең тиімді жолдарын іздестіру ниетінен туындайды. Нәтижесінде мемлекеттік аппараттың төмен тиімділігін еңсеруге бағытталған «үшінші жол» тұжырымдамасы пайда болды. Бұл тәсіл жаңа мемлекеттік менеджмент тұжырымдамасында көрініс тапты.

Алғашында менеджмент тұжырымдамасының негізін құрайтын мемлекеттік басқаруды ұйымдастырудың нарықтық тетіктері, англо-саксон мемлекеттерінің әкімшілік реформаларында тәжірибелік көрініс тауып, кейіннен теориялық тұрғыдан тұжырымдалды. Дәл осы себепті жаңа мемлекеттік басқаруды пікірлердің бірлігіне негізделген тендестірілген басқару парадигмасы деп атауға болмайды. М.Барзлай атап өткендей, бұл

тұжырымдама «атқарушы органдарды ұйымдастыру мен басқарудағы заманауи өзгерістер туралы көзқарастарды жүйелеуші ретінде пайда болды» [1].

Бұл бағыттың танымалдылығына тұжырымдаманың негізгі ережелерін Халықаралық Валюта Қоры мен Дүниежүзілік банктің қабылдауы ықпал етті. Дүниежүзілік банк тек экономикалық аспектілерді ғана емес, сонымен бірге Д.Ульямсонның қайта бөлу саясаты мен институционалдық реформалау ережелерін де қозғады, олардың арасында жекешелендіру, бәсекелестік және жалпы Үкіметтің араласуын шектеу мәселелері де бар [2], бұл өз кезегінде жаңа мемлекеттік менеджмент идеясының негізін құрайды.

XX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап жаңа мемлекеттік менеджмент тұжырымдамасының теориялық негіздері белгілі бір мемлекеттерде әкімшілік реформаларды іске асыру деңгейіне байланысты дамыды. К.Худ және М.Джексон авторлары болып табылатын алғашқы зерттеулердің бірінде жаңа мемлекеттік менеджмент әкімшілік дәлел ретінде қарастырылады [3]. Бұл жағдайда, институционалдық ортаны қалыптастыратын және өз кезегінде өзгерістерді қабылдайтын, өзгеретін немесе қабылдамайтын реформалардың белгілі бір негіздемесі түсініледі. Осылайша, бұл тәсілдің негізгі ережелеріне С.Тулминнің пікірінше, «әкімшілік доктринаның ықтимал кепілдіктерін» білдіретін мемлекеттік және әкімшілік құндылықтардың ұйымдық құрылымы жатады [4].

Ұсынылған мәтінде мемлекеттік және нарықтық құндылықтар арасындағы қайшылық идеясын қосудың маңыздылығы атап өтіледі, бұл бүгінгі күні басқару парадигмасын сынаудың орталық аспектісі болып табылады. К.Худ пен М.Джексонның көзқарастарына сәйкес, мұндай қақтығыс «әділдік пен әділеттілік құндылықтары тиімділіктен басымдыққа ие болуы керек» деген сенімге негізделген. Яғни «парасатты» саяси қайраткерлердің ықпалымен мемлекеттік сектордағы нарықтық құрылғылардың ауытқу мүмкіндігінде көрінеді [3, 44 б]. Шынымен де, мемлекеттік және жекеменшік ұйымдарды сәйкестендіру көбінесе менеджерлік идеяларға қатысты сын толқынын тудырады.

Жаңа менеджерлік парадигманы зерттеушілердің көпшілігімен идеялар эволюциясы XX ғасырдың 80-ші жылдарында Ұлыбританияда, АҚШ-та, Жаңа Зеландияда әкімшілік реформалардың дамуына едәуір ықпал еткені атап өтіледі. Осы тұрғыдан алғанда, П. Окойн К. Худ пен М. Джексонның теориялық тұжырымдамасын жаңа мемлекеттік менеджментке негізделген қоғамдық таңдау және менеджерлік парадигмаларымен толықтырады. Оның көзқарасы бойынша, «егер қоғамдық таңдау менеджментке қарағанда кең мағынада «басқару» немесе «басшылық» ретінде түсіндірілсе, онда менеджеризм бастапқы түсіндіруде тек жеке ұйымдарды басқаруды білдіреді». Нәтижесінде екі парадигмадан да бизнес ортаға тән құралдардың көмегімен мемлекеттік секторды басқаратын жаңа мемлекеттік менеджментті түсіну қалыптасты. Алайда П.Окойнның К.Худ пен М.Джексоннан айырмашылығы, әкімшілік дәлел бұрмаланған жағдайда әкімшілік реформалардың басым доктриналары мемлекеттік

басқарудың менеджерлік парадигмасына сәйкес келмеуі мүмкін – деп санауында. Өз кезегінде әкімшілік дәлел деп «саяси жауапты және мемлекеттік саясаттың маңызды құндылықтарын тұжырымдауға қабілетті ретінде айқындалатын сапалы басқару мен басшылықтың алғышарттары» түсініледі [5]. Басқаша айтқанда, саяси мәдениет пен бюрократиялық аппарат құрайтын институционалдық орта бұрмаланған жағдайда жаңа мемлекеттік менеджменттің негізгі қағидаттары мен идеялары одан әрі өзгеруі ықтимал.

Сарапшылар институционалдық ортаға қандай элементтерді қосу керектігі туралы келіспейді, бірақ мәдени және басқарушылық құрамдас бөліктерден басқа, көптеген зерттеушілер жаңа институционалдық экономиканың маңыздылығын мойындайды. Бұл бағыт мемлекеттік басқаруға қосымша ретінде немесе тіпті жаңа мемлекеттік менеджментті қалыптастырудың зияткерлік негізі ретінде қарастырылады [6]. Бұл зерттеулерде қоғамдық таңдау теориясының, өзара іс-қимылдың трансакциялық шығындары арқылы мемлекеттік органдардың ұйымдастырушылық дизайны, өкілеттіктердің бір бөлігін мемлекеттік емес секторға беру, нарықтық құралдарды мемлекеттік басқару саласына импорттау мәселелері қаралады. Мұндай тәсілді жаңа мемлекеттік менеджмент моделін практикалық сынақтан өткізу кезінде халыққа сапалы қызмет көрсетуді қамтамасыз етуге қабілеті жеткілікті дамыған коммерциялық сектордың болуы қажеттігі салдарынан негізделген деп тану керек.

Мемлекеттік басқарудың жаңа парадигмасына балама көзқарас нарықтық ортаның қажеттіліктеріне сәйкес мемлекеттік секторды кейіннен қайта конфигурациялаудың негізгі элементтері ретінде ұйымдық өзгерістер мен институционалдық дизайнға бағытталған. Мәселен, Миннесота штатының үш атқарушы агенттігінің ұйымдастырушылық дизайны түріндегі «табиғи жағдай» деп аталатын алғашқы зерттеушілердің бірі М.Барзлай ұйымдық трансформация стратегиясына ғана емес, сонымен қатар «шешім қабылдау процесін жүзеге асыру кезеңінде ұйымдастырушылық тәртіп пен мәдениетті қайта құруға» назар аударады [1, 232 б]. Атқарушы стратегияның негізін құрайтын ұйымдық дизайнға әкімшілік тәсілді пайдалана отырып, М.Барзлай «қызмет көрсету көлемін және бақылау тетіктерін бөлу», «қызмет көрсетуді қамқорлық ретінде анықтау» және сайып келгенде, жаңа мемлекеттік басқаруды бюрократиядан кейінгі парадигмамен байланыстыру сияқты принциптерге назар аударады. Соңғысы менеджерлік идеяларды нақты сипаттайды, себебі олардың мемлекеттік басқару жүйесіне бейімделуінің негізгі себептерінің бірі – «бұлыңғыр» өкілеттіктер жиынтығы бар тігінен біріктірілген ауқымды мемлекеттік аппарат болып табылатындығына байланысты.

Жаңа мемлекеттік менеджмент тұжырымдамасында мемлекеттік шешімдердің орындалуын ұйымдастыру және оларға басшылық ету мәселелеріне ерекше назар аударылады. Мәселен, М. Мур мемлекеттік бюрократия мен мемлекеттік менеджерлерді ажыратады. Ол «ұйымдастырушылық жетістікке» жетудегі атқарушы басшылықтың рөлі

туралы өз көзқарасын ұсынады. Бұл көзқарасқа сәйкес басқарудың негізгі функцияларына стратегияны қалыптастыру, оны іс жүзінде енгізу, ұйымдық процестерге араласу және әлеуметтік құндылықтар негізінде мүмкіндіктерді бағалау жатады. Институционалдық нормалар мен ережелерді сақтауға емес, «іс-әрекетті басқаруға» ерекше назар аударылады. М.Мур сонымен қатар билікті заңдастырудағы және материалдық әл-ауқатқа жетудегі құндылықтардың рөлін атап көрсетеді [7]. Ол мемлекеттік бюрократияның жетістігі оның берілген ресурстар мен мүмкіндіктерді толық пайдалану қабілетімен анықталады деп санайды.

Осыған ұқсас Г.Минцберг ұйымдастырушылық үлгі стратегиялық менеджмент пен бағдарламалық-мақсатты басқару мүмкіндіктерімен байланысты деген пікірде [8]. Бірақ та, оның мемлекеттік менеджерлер агенттіктер арасында міндеттер мен өкілеттіктерді бөлуге қатысуы керек деген тұжырымында екіұштылық байқалады. Бұл мәлімдемені екі жолмен қарастыруға болады, бұл басқарудың осы тәсілін біржақты түсіндіруден немесе қолданудан сақтандырады. Бір жағынан, жаңа мемлекеттік менеджмент тұжырымдамасы мемлекеттік басқаруды жүзеге асыру құралдарына назар аудара отырып, саясат пен басқару дихотомиясынан аулақ болуға ұмтылады. Екінші жағынан, менеджерлік парадигма «қоғамдық істерді басқару жүйесіне» сияқты мемлекеттің саяси жүйесіне әсер ете алмайды. Оның үстіне, Д.Фредриксонның айтуынша, «басшылыққа, міндетті қоюға және нәтиже алуға қатысатын» жоғары әкімшілік шенеуніктердің саяси рөліне баса назар аударылады [9].

Қазіргі тәжірибеде мемлекеттік шенеуніктердің қызметін саясиландыру жиі байқалады, бұл жаңа мемлекеттік басқарудың негізгі принциптерін сәтті жүзеге асыруға кедергі келтіреді. Шенеуніктер қоғамдық мүдделерді қанағаттандыруға назар аударудың орнына, патрон-клиент қатынастарының қатысушыларына айналады, бұл мемлекеттік аппараттың мақсаттары мен міндеттерін бұрмалайды.

Н.Манинг және Н. Парисон сияқты Дүниежүзілік банк сарапшылары жүргізген Ұлыбританиядағы әкімшілік реформаларды талдау саяси кеңесшілердің тұрақты артуымен және бүгінде кең тараған әдіс белгіленген мерзімдегі келісімшарттар негізінде жоғары лауазымдардың сыртқы үміткерлермен толығуымен түсіндіреді [10], бұл жаңа мемлекеттік менеджмент үлгісінің негізі болып табылады.

Жаңа мемлекеттік менеджмент тұжырымдамасы реформаға дейінгі кезеңде көрсетілетін қызметтердің сапасыздығына жауап ретінде пайда болды, бұл атқарушы органдардың төмен өнімділігінің нәтижесі еді. Сайып келгенде, мемлекеттік аппараттың мамандануы, міндеттерді ресми бөлу, сансыз ережелер мен нұсқаулар, сондай-ақ күнделікті қызметке назар аудару адам ресурстарын басқаруға негізделген басқару әдістерімен ауыстырылады. Бұл әдістерге өзін-өзі басқаратын көп кәсіби командалар, жеке бөлімшелердің ұйымдастырушылық дизайнына енгізілген бақылау механизмдері, шешім қабылдауды орталықсыздандыру, сапалы кадрларды іріктеу, еңбек өнімділігін ынталандыру және деңгейлер арасындағы мәртебелік айырмашылықтар мен кедергілерді азайту кіреді.

Басқару механизмдерін енгізу кезінде неoinституционалдық көзқарас бойынша тұрақтылықтың ең жоғары дәрежесіне ие мәдени-құндылық аспектінің маңызы зор. Яғни, қайсыбір мемлекеттің саяси мәдениетіне әсер етуі маңызды болып табылады. С.Пиллайдың дамушы елдердің басшылық жүйесіне басқару моделінің импортын зерттеуге бағытталған еңбегінде жаңа мемлекеттік менеджмент тек құрал және нормативті теория ретінде ғана емес, сонымен қатар басқарушылық модель ретінде қарастырылады. Сондықтан әкімшілік қайта құруларды ойдағыдай іске асыру мақсатында реформалық стратегия елдің жеке мәдени сипаттамаларын жинақтауы тиіс [11].

Әйтпесе, мемлекеттік басқарудағы нарықтық тетіктер сыбайлас жемқорлыққа және тар ортаның пайдакүнемдік мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған бейресми байланыстардың басқа түрлеріне қолайлы органы қамтамасыз ете алады. Дамушы елдерге жаңа мемлекеттік менеджмент құралдарын бейімдеуді зерттеушілердің едәуір тобы олардың мемлекеттік басқару реформасына тек ішінара ғана әсер еткенін айтады. Әрине, бюрократияда айтарлықтай өзгерістер болып жатқан жоқ, ол тігінен біріктірілген күйінде қала береді. Бұл көбіне бейресми байланыстардың дәстүрлі тамырлы күйінде қалуымен және бұл байланыстардың субъектілерінің импорттық элементтерден бас тартуымен немесе оларды өз мүдделері үшін пайдалануымен байланысты.

Мемлекеттік секторда нарықтық әдістерді қолдануды сынаудың негізгі аспектілерінің бірі мемлекеттік және жеке салалардағы құндылықтардың тоғыспауынан екенін атап өту керек. Жаңа мемлекеттік менеджмент тұжырымдамасына сындарлы сын көздейтін бірқатар зерттеулерде мемлекеттік және жеке ұйымдарда әдістерді әмбебаптандырудың мүмкін еместігі негіз болып табылады. Сонымен, Г.Бао, С.Ван және басқалардың зерттеулерінде, біріншіден, мемлекеттің жеке қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған бизнестен айырмашылығы, ұжымдық қоғамдық игіліктерді қамтамасыз етуге бағытталғандығы атап өтіледі. Авторлардың пікірінше, «жаңа мемлекеттік менеджмент саяси мәселелерді шешу үшін әкімшілік тәсілдерді қолдануға тырысады», бұл түптеп келгенде құндылықтардың айқын қақтығысына әкелуі мүмкін. Екіншіден, мемлекеттік секторда мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру және қоғамдық сенім шаралары ретінде пайда, нарықтағы үлес және капиталға қайтару сияқты өлшемдерді пайдалану мүмкіндігінің жоқтығы байқалады. Басқа критерийлер – мысалы, тиімділік пен халық тарапынан оң пікірлер – мемлекеттік аппарат жұмысының сапасын және азаматтардың көрсетілетін қызметтерге қанағаттану дәрежесін әрдайым анықтай бермейді. Сәйкесінше, кейбір сарапшылар батыс демократиясы және шығыс елдеріндегі бір партиялық жүйедегі құндылықтарды бағалау ерекшеліктеріне назар аударады. Сарапшылардың пікірінше, ең алдымен саяси салада саяси институттар туралы білімді бекітуде шешуші рөл атқаратын сот төрелігінің, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының негізгі институттарына мән береді. Авторитарлық саяси режимдері бар елдерде, әдетте, мемлекеттік заңнама мен саяси бақылаудың рөліне назар

аударды, бұл басқарудың негізгі әдістерін қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді деп болжайды [12].

Тиісінше, батыстық үлгідегі басқарушылық реформалар тәжірибесін қалыптасқан демократиялық мәдениеті жоқ мемлекеттер өзіне көшіре алмайды. Қалай болғанда да, олар қабылдаушы мемлекеттің дәстүрлі құндылықтарының ізін қалдырады. Мұндай құбылысты К.Поллитт пен Г. Букерт «ерекше себептермен, мүмкін, бақылаудың шамадан тыс шоғырлануы немесе бақылау механизмдерін елемей салдарынан бұрынғы жүйе мен мәдениет сақталып қалатын» ерекше жағдай ретінде қарастырады [13]. Мысалы, Америка Құрама Штаттарында федералдық мемлекеттік қызметтерді ұсынатын агенттіктердің айтарлықтай бөлігінде ескі «еңбек жүйесі» сақталып қалғанымен, Ұлттық әкімшілік мектебі (ENA) түлектерінің әсері француз жүйесінде маңызды болып қала береді. Саяси элитадағы реформалық көзқарастың әлсіреуіне және партиялық жүйенің мүдделер мен саяси бағдарламаларды поляризациялауға өзгеруіне қарамастан, «консенсуалды мәдениет» Германияда үстемдік етуде.

Жаңа мемлекеттік басқару үлгісін бейімдеуде демократиялық құндылықтар мен легитимділіктің болуы маңызды шарт. Соңғысын әлемнің көптеген елдеріндегі әкімшілік реформалардың алғышарттарының бірі ретінде сипаттауға болады. Әлемнің 14 еліндегі мемлекеттік басқару реформаларын зерттеу негізінде Н.Мэнинг пен Н.Парисон «мемлекеттік қызметке қатысты қоғамдық цинизм белгілерінің өсуі» жайында айтады [10, 40 б]. Халық тарапынан сенімнің жоғалуына байланысты экономикалық тиімділікке қол жеткізу ғана емес, сонымен бірге қоғамды мемлекеттік істерді басқаруға белсенді түрде тарту қажет болады. Л.В.Сморгунов бұл процесті мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы жаңа қағынастардың қалыптасуы, оның ішінде азаматтардың әкімшілік қызметін тұрақты бақылауы ретінде бағалайды [14]. Бұл мемлекеттік қызметтерді сапалы көрсету үшін мемлекеттік өкілеттіктерді тек коммерциялық емес, сонымен қатар қоғамдық секторға да беруді білдіреді.

Мемлекеттік өкілеттіктерді таза басқару функцияларына дейін қысқарту, сондай-ақ қоғамды жалпымемлекеттік мәселелерді шешуге тарту идеясы жаңа мемлекеттік менеджменттің негізін құрайды. Осылайша, Д.Озборн мен П.Пластриктің еңбегінде өкілеттіктерді қамтамасыз ету, бірақ оларды тікелей орындау емес қағидасын көздейтін «басқару, бірақ есу емес» ұраны алға тартылады [15]. Авторлар менеджерлік парадигма негізінде мемлекеттік басқарудың негізгі принциптерін теориялық тұрғыдан түсініп қана қоймай, оның ережелеріне сәйкес Президент Б.Клинтон кезінде АҚШ үкіметінің бағдарламасын қалыптастыруды жүзеге асырады.

Нарықтық экономиканың келуімен Қазақстандық мемлекеттік менеджментті қалыптастыру процесі мен ерекшелігін Абулкасова А.С. қарастырады. Автор Республикадағы мемлекеттік басқаруды жүйелі жаңғыртудың қазіргі кезеңі нарықтық экономикаға сәтті көшумен сипатталады. Реформалардың басынан басталған дәуір үздіксіз кеңейіп келе жатқан орта таптың күшеюіне ықпал етті. Бұл процесс халықтың өмір сүру сапасының жақсаруымен және жұмыссыздықтың азаюымен қатар жүреді.

Алайда, осы оң өзгерістерге қарамастан, жоғары орталықтандырылған мемлекеттік биліктің болуы елдің экономиканы одан әрі ырықтандыру және қазақстандық қоғамды демократияландыру бағытындағы анағұрлым қарқынды қозғалысына кедергі болып отыр [16] деген пікірге келеді.

Қазақстанда жаңа мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы 2021 жылдың ақпанында енгізілді [17]. Ол мемлекеттік басқару мен жоспарлауды жетілдіруді көздейді. Н.Н.Батталов, Я.А.Ералиева және Д.М.Кангалакова өз мақалаларында жаңа мемлекеттік басқарудағы жоспарлау жүйесінің ерекшеліктері мен осал тұстарын анықтайды. Мәселен, мемлекеттік жоспарлаудың жаңа жүйесі құжаттарды оңтайландыру әрекеттеріне қарамастан өзінің көп сатылы сипатын сақтап қалды. Тағы бір мәселе – стратегиялық жоспарлау мәселелерінде жергілікті билік органдарының дербестігі төмен [18] деп көрсетеді.

Сонымен қатар, біздің мақаламызбен байланысы бар Қ.О.Айтбайдың [19] докторлық, ал Ғ.Н.Бришеваның кандидаттық диссертациялары [20] қорғалған. Аталған диссертациялардың қарастыратын проблемалары біздің зерттеу тақырыбымызға жанамалап келеді, яғни, алдына қойған мақсат міндеттері, мәні мен мазмұны жағынан бөлек. Сондықтан осы зерттеуіміздің мәнін ашуға олардың қол жеткізген нәтижелері белгілі бір дәрежеде ғана септігін тигізді, себебі зерттеу айырмашылықтары көп.

Елдің жаңа мемлекеттік басқару мәселелері көптеген зерттеушілердің назарын аударады. Осы тақырыпқа арналған ауқымды жұмыстардың көлеміне қарамастан, мемлекеттік басқарудағы соңғы өзгерістер салыстырмалы жаңалығына байланысты әлі де толық талдаудан өткен жоқ.

Әлем елдерінің өкілдерімен жүргізілген сарапшылар сұхбатына сүйене отырып, авторлар нарықтық мемлекет жұмыс істеуге тиіс келесі принциптерді тұжырымдайды:

- Нәтижелерге бағдарлану: нәтижеге бағытталған басқару бюджеттің механикалық орындалуына қарағанда басымдылыққа ие. Бұл түпкілікті мақсаттарға жетуге және ресурстарды тиімді пайдалануға назар аударуға мүмкіндік береді.

- Ресурстарды үнемдеу: ақшаны дәстүрлі түрде ысырап етудің орнына көбейтіп, үнемдеуге мән беру бюджет ресурстарын тиімді пайдалануға ықпал етеді.

- Басқаруға ынталандыру: қоғамдық мәселелерді шешуде және мемлекеттік қызметтерді көрсетуде үкімет, бизнес және қоғамдық секторлардағы көшбасшылықты қолдау басқарудың жоғары стандарттарына қол жеткізуге ықпал етеді.

- Нарықтық тетіктерді қолдану: мемлекетті басқаруда нарықтық тетіктерді енгізу ресурстарды тиімді бөлуге ықпал етеді және бәсекелестікті ынталандырады.

- Басқаруды орталықсыздандыру: дәстүрлі тік бағыныстылықты орталықтандырылмаған басқару жүйелерімен ауыстыру жергілікті қажеттіліктер мен жағдайларға неғұрлым икемді жауап беруге ықпал етеді.

Осылайша, жаңа мемлекеттік менеджмент тұжырымдамасының негізі нарықтық құралдардың көмегімен қоғамның қажеттіліктерін тиімді

орындау үшін қайта бағдарлануы керек, ауыр, бюрократиялық, тиімсіз мемлекетті жеңу болып табылады.

Жаңа мемлекеттік менеджмент мемлекеттік құрылымдардың тиімділігін, ашықтығын және бейімделуін арттыруға бағытталған бірқатар принциптерді қамтиды:

1. Нәтижелерге негізделген басқару:

- Нақты және өлшенетін нәтижелерге назар аудару.

- Мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін бағалау және өлшеу жүйесі.

2. Мақсатты басқару:

- Мемлекеттік органдардың нақты стратегиялық мақсаттары мен міндеттерін анықтау.

- Қойылған міндеттерге жету үшін мақсатты басқаруды белсенді пайдалану.

3. Басқаруды орталықсыздандыру:

- Басқарудың төменгі деңгейіне белгілі бір өкілеттіктер мен шешімдерді беру.

- Дербес және жауапты бөлімдерді дамыту.

4. Жеке сектормен ынтымақтастық:

- Мемлекеттік функцияларды келісім-шарт бойынша жеке ұйымдарға беру.

- Ұсынылатын қызметтердің тиімділігін қамтамасыз ету үшін жеке сектормен серіктестікті дамыту.

5. Тұтынушыға бағдарлану:

- Азаматтардың қажеттіліктері мен үміттеріне белсенді назар аудару.

- Көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасын ұдайы жақсарту.

6. Азаматтардың құқықтарын кеңейту:

- Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын арттыру.

- Азаматтардың шешім қабылдау процестеріне белсенді қатысуы.

7. Азаматтық бақылау:

- Мемлекеттік органдардың жұмысында ашықтық пен есептілікті қамтамасыз ету.

- Мемлекеттік институттардың қызметіне қоғамдық бақылауды күшейту.

8. Міндеттерді бөлу:

- Негізгі шешімдер қабылдауда мемлекет пен қоғам арасындағы өзара іс-қимыл.

- Қызметтің нәтижелері мен тиімділігі үшін жауапкершілікті бөлу.

9. Бюджетті үнемдеу:

- Мемлекеттік ресурстарды ұтымды пайдалану.

- Тиімділікті сақтай отырып, бюджеттік шығындарды азайту стратегиялары.

10. Мемлекеттік сектордағы бәсекелестік:

- Қызмет көрсету сапасы мен тиімділігін арттыру үшін мемлекеттік органдар арасындағы бәсекелестікті ынталандыру.

11. Нарықтық механизмдерді қолдану:

- Мемлекетті басқаруда нарықтық экономика элементтерін пайдалану.

- Бәсекелестік пен кәсіпкерлік қағидаттарын қолдану.

12. Қаржы құралдарын оңтайландыру:

- Стратегиялық мақсаттарға жету үшін тиімді қаржы құралдарын әзірлеу және пайдалану.

Бұл қағидаттар қоғамның қазіргі жағдайдағы қажеттіліктеріне тиімді қызмет ете алатын неғұрлым икемді, жауапты және тиімді мемлекеттік құрылымдарды құруға бағытталған.

Орын алған кемшіліктерге қарамастан, жаңа мемлекеттік менеджмент әлемнің көптеген елдерінде өзінің тиімділігін көрсетті. Нәтижелердің алшақтығымен ерекшеленетін реформалау стратегияларының әртүрлілігі кейбір елдерде мемлекеттік басқарудағы жаңа тәсілдер толық көлемде қабылданатынын, ал басқа елдерде олар іріктеп қолданылатынын көрсетеді. Бұл сондай-ақ әртүрлі мемлекеттердегі институционалдық ортаның әсерін көрсетеді, оның әсерінен жаңа мемлекеттік басқару элементтері күтпеген өзгерістерге ұшырауы мүмкін.

Қорытынды

Мемлекеттік басқару жүйесін реформалау бойынша қазіргі ғылыми әдебиеттерде ұсынылған ғылыми тәсілдердегі сәйкессіздіктерді талдау және олардың реформалардың нәтижелеріне әсерін бағалау терминологияны нақтылауға әкелді. Біз қазіргі әлемде мемлекеттік басқару жүйесіндегі кезең-кезеңімен өзгерістерді қалыптастыруда жүйелі тәсілді қолданудың өзекті қажеттілігін негіздеу мәселесін көтердік. Соңғы онжылдықтарда көптеген мемлекеттерде мұндай қайта құрулар менеджерлік теориялық модель негізінде жүргізіледі.

Әртүрлі мемлекеттердің институционалдық ортасына жаңа мемлекеттік менеджменттің импорты институционалдық контекстке тән ерекшеліктер туралы мәселе тудырады. Біріншіден - дәстүрлі әкімшілік құндылықтарды және қоғамдық қажеттіліктерді сапалы қанағаттандыруға бағытталған модельді енгізу кезінде саяси мәселелерді шешуге белсенді қатыса алатын жетілген азаматтық қоғамның болуын ескеру қажеттілігі. Реформалық стратегия шеңберіндегі екінші маңызды аспект - ресми ережелерге сәйкес әрекет ететін, заңсыз әрекеттер үшін жауап бере алатын және қабылданған қайта құруларды енгізуді белсенді қолдайтын бюрократиялық аппарат қажет. Ақырында, мемлекеттік қызметтер көрсету саласындағы мемлекеттік өкілеттіктер бәсекеге қабілетті коммерциялық секторға берілуі тиіс.

Осылайша, жаңа мемлекеттік менеджмент моделін табысты қабылдауға қабылдаушы мемлекеттің сәйкес мәдени, басқарушылық және экономикалық институционалдық ортасы кепілдік береді. Оның жекелеген элементтерінің болмауы немесе жетілмеуі импортталатын менеджерлік қағидалардың өзгеруі мүмкіндігін көрсетеді. Институционалдық ортаның әртүрлі болуына қарай, жаңа мемлекеттік менеджменттің ортаға бейімделуі кезінде кедергілер орын алуы мүмкін.

Батыс әлемінің жаңа мемлекеттік менеджмент элементтерін пайдалану арқылы жүргізілетін әкімшілік реформалары Қазақстан үшін қызығушылық тудырады. Себебі елімізде әкімшілік реформалар әлі де аяқталу

сатысында. Сондықтан алдағы уақытта Қазақстан Республикасының саяси басшылығы саяси тұрақтылықты сақтау мен әкімшілік жүйенің тиімділігін арттыру арасындағы тепе-теңдікті табуға назар аударып отырып, осы бағытта ілгерілей беруді деп күтеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Barzelay M. The New Public Management: A Bibliographical Essay for Latin American (and Other) Scholars // *International Public Management Journal*. – 2000, – №3(2), – P.229–265.
2. Баранов И.Н. Новый государственный менеджмент: Эволюция теории и практики применения // *Российский журнал менеджмента*. – 2012, – № 1, – С.51-64.
3. Сивинцева О.В. Новый государственный менеджмент в институциональной среде современного Китая. дис. на соискание уч. ст. канд.пол.н. – Пермь, – 2019, – 238 с.
4. Stephen E. Toulmin. *The Uses of Argument*. – Cambridge, –2003, – 247p.
5. Капогузов Е.А. Новый государственный менеджмент: теоретическая основа и проблема импорта в России // *Национальные приоритеты России*. – 2012. – № 2 (7), – С.47-53.
6. Dollery B. New institutional economics and the analysis of the public sector // *Policy Studies Review*. – 2001, – №1, – P.185-211.
7. Купряшин Г.Л. Публичное управление // *Political science (RU)*. – 2016, – №2. – С.101-131.
8. Mintzberg H. The Rise and Fall of Strategic Planning // *Harvard Business Review*. – 1994, – January–February, – P.108-114.
9. Игнатова А.М. Политические и концептуальные основания трансформации государственного управления в современной России. дис. на соискание уч. ст. канд.пол.н. – Пермь, – 2019, – 361 с.
10. Маннинг Н., Парисон Н. Реформа государственного управления: международный опыт. – Москва, – 2003. – 493с.
11. Pillay S. A cultural ecology of New Public Management // *International Review of Administrative Sciences*. – 2008, – Vol. 74, – №3, – P.185-186.
12. Bao G., Wang X., Larsen G., Morgan D. Beyond New Public Governance: A Value-Based Global Framework for Performance Management, Governance, and Leadership // *Administration Society* – 2013, – Vol. 74, – №4, – P.443-467.
13. Pollitt Ch., Bouckaert G. *Public Management Reform: A Comparative Analysis*. – Oxford University Press, – 2004, – 345p.
14. Сморгунов Л. В. Сравнительный анализ политико-административных реформ: от нового государственного менеджмента к концепции «governance». – Полис. Политические исследования. – 2003. – № 4. – С. 50-58.
15. Купряшин Г.Л. Государственный менеджмент: возможности и ограничения // *Государственное управление. Электронный вестник*. – 2003, – №1.

16. Абулкасова А.С. Политический менеджмент в Республике Казахстан (политологический анализ). Автореф. дис. на соискание уч. ст. д.пол.н. – Алматы, – 2008, – 44 с.
17. Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 26 ақпандағы № 522 Жарлығы. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000522> (қаралған күні: 02.04.2024)
18. Н.Н.Батталов, Я.А.Ералиева, Д.М.Кангалакова Новая система государственного планирования в Казахстане: анализ и проблемы // *Central Asian Economic Review*. – 2023. – № 2, – С.6-19.
19. Айтбай К.О. Административная реформа как фактор повышения конкурентоспособности Казахстана (политологический анализ). Автореф. дис. на соискание уч. ст. д.пол.н. – Алматы, 2009. - 45 с.
20. Бришева Ф.Н. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметтің институтталдануы. Саяси ғыл. канд. ... автореф. - Алматы, 2008. - 28 б.

REFERENCES:

1. Barzelay M. The New Public Management: A Bibliographical Essay for Latin American (and Other) Scholars. *International Public Management Journal*. 2000, No 3(2), P.229-265.
2. Baranov I.N. Novyj gosudarstvennyj menedzhment: Jevoljucija teorii i praktiki primenenijatiki primenenija [New public management: Evolution of theory and practice of application]. *Russian Journal of Management*. 2012, No 1, P.51-64.
3. Svinceva O.V. Novyj gosudarstvennyj menedzhment v institucional'noj srede sovremennogo Kitaja [New public management in the institutional environment of modern China]. dis. for academic competition Art. Candidate of Pol.Sc. Perm', 2019, 238 p.
4. Stephen E. Toulmin. *The Uses of Argument*. Cambridge, 2003, 247p.
5. Kapoguzov E.A. Novyj gosudarstvennyj menedzhment: teoreticheskaja osnova i problema importa v Rossii [New public management: theoretical basis and the problem of imports in Russia] // *National priorities of Russia*. 2012. No 2 (7), P.47-53.
6. Dollery B. New institutional economics and the analysis of the public sector. *Policy Studies Review*. 2001, No 1, P.185-211.
7. Kuprjashin G.L. *Publichnoe upravlenie [Public administration]* // *Political science (RU)*. 2016, No 2, P.101-131.
8. Mintzberg H. The Rise and Fall of Strategic Planning. *Harvard Business Review*. 1994, January–February, P.108-114.
9. Ignatova A.M. Politicheskie i konceptual'nye osnovanija transformacii gosudarstvennogo upravlenija v sovremennoj Rossii [Political and conceptual foundations for the transformation of public administration in modern Russia]. dis. for academic competition Art. Candidate of Pol.Sc.. Perm', 2019, 361 p.
10. Menning N., Parison N. *Reforma gosudarstvennogo upravleniya: mezhdunarodnyi opyt [Public administration reform: international experience]*. Moskva, 2003. 493p.
11. Pillay S. A cultural ecology of New Public Management. *International Review of Administrative Sciences*. 2008, Vol. 74, No 3, P.185-186.
12. Bao G., Wang X., Larsen G., Morgan D. Beyond New Public Governance: A Value-Based Global Framework for Performance Management, Governance, and Leadership. *Administration Society*. 2013, Vol. 74, No 4, P.443-467.
13. Pollitt C., Bouckaert G. *Public Management Reform: A Comparative Analysis*. Oxford University Press, 2004, 345p.
14. Smorgunov L. V. *Sravnitel'nyi analiz politiko-administrativnykh reform:*

ot novogo gosudarstvennogo menedzhmenta k kontseptsii «governance» [Comparative analysis of political and administrative reforms: from the new state management to the concept of «governance»]. – Polis. Politicheskie issledovaniya. 2003. No 4. P. 50-58.

15. Kuprjashin G.L. Gosudarstvennyj menedzhment: vozmozhnosti i ogranichenija [Public management: opportunities and limitations] // Public Administration. Electronic newsletter. 2003, No 1.

16. Abulkasova A.S. Politicheskij menedzhment v Respublike Kazahstan (politologicheskij analiz) [Political management in the Republic of Kazakhstan (political science analysis)]. Author's abstract. dis. for academic competition Art. cand. of Pol.Sc. Almaty, 2008, 44p.

17. Qazaqstan Respublikasynda memlekettik basqarudy damytudyn 2030 zhyлга deyingi tuzhyrmdamasyn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniń 2021 zhylygy 26 apqandagy № 522 Zharlygy [Kazakhstan Republicsynda memlekettik baskarudy damytudyn 2030 years of action tuzhyrmdamasyn bekitu turals Kazakhstan Republics President of 2021 years 26 akpandagi No. 522 Zharlygy]. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000522> (accessed: 02.04.2024)

18. N.N.Battalov, Ja.A.Eralieva, D.M.Kangalakova Novaja sistema gosudarstvennogo planirovaniya v Kazahstane: analiz i problem [New system of state planning in Kazakhstan: analysis and problems] // Central Asian Economic Review, 2023, № 2, – P.6-19.

19. Ajtbaj K.O. Administrativnaja reforma kak faktor povysheniya konkurentosposobnosti Kazahstana (politologicheskij analiz) [Administrative reform as a factor in increasing the competitiveness of Kazakhstan (political science analysis)]. Author's abstract. dis. for academic competition Art. Doctor of Pol.Sc. Almaty, 2009, 45p.

20. Brisheva G.N. Qazaqstan Respublikasyndagy memlekettik qyzmettin instituttaldanuy [Institutionalization of public service in the Republic of Kazakhstan]. Author's abstract. dis. for academic competition Art. cand. of Pol.Sc. - Almaty, 2008. - 28p.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 30-12-2023

Мақаланың жарияланған күні: 27-06-2024

Aidana Akessina¹, Maira Dyussebekova²

*¹ Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President
of the Republic of Kazakhstan
(Astana, Kazakhstan)*

e-mail: aidana.akesina@gmail.com

*² Professor of Eurasian National University named after L.N. Gumilev,
candidate of political sciences,
e-mail: maira.enu@mail.ru)*

VOICES IN TRANSITION: UNDERSTANDING FREEDOM OF EXPRESSION AS A POLITICAL VALUE IN CONTEMPORARY KAZAKHSTAN

Abstract. The purpose of this research is to comprehensively understand the transitional processes in post-communist nations and their influence on the present state of freedom of expression in Kazakhstan.

Freedom of expression is not just a legal right; it is a fundamental political value that serves as the bedrock of any thriving democracy. In the context of Kazakhstan's post-communist journey towards democracy, understanding the nuanced dynamics of development of civil society its freedom of expression is crucial. This article explores how freedom of expression acts as a pivotal political value, shaping the trajectory of Kazakhstan's democratic aspirations.

The study addresses several key questions, including the fundamental value of freedom of expression globally, historical, and political background and current situation with freedom of expression in Kazakhstan. By investigating these elements, the study aims to fill a gap in the current literature and contribute to a better understanding of the context in which freedom of speech has been developing in Kazakhstan.

Key words: *freedom of expression, freedom of speech, human rights, marketplace of ideas, political values, civil society, democratization.*

Айдана Акесина, Майра Дюсембекова

**ӨТПЕЛІ КЕЗЕҢДЕГІ ДАУЫС БЕРУ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
САЯСИ ҚҰНДЫЛЫҚ РЕТІНДЕ СӨЗ БОСТАНДЫҒЫН ДАМУ
МӘНМӘТІНІН ТҮСІНУ**

Андатпа. Зерттеудің мақсаты посткоммунистік елдердегі өтпелі процестерді және олардың Қазақстандағы сөз бостандығының қазіргі жағдайына әсері туралы жан-жақты түсінік алу.

Сөз бостандығы тек заңды құқық ғана емес; бұл кез-келген гүлденген демократияның негізі болып табылатын негізгі саяси құндылық. Қазақстанның посткоммунистік дамуы мен демократияландыру тұрғысынан азаматтық қоғамның даму динамикасының нюанстарын түсіну және оның өзін-өзі көрсетуі шешуші мәнге ие. Мақалада сөз бостандығы Қазақстанның демократиялық ұмтылыстарының траекториясын айқындайтын негізгі саяси құндылық ретінде қалай әрекет ететіні зерттеледі.

Зерттеу әлемдегі пікір білдіру еркіндігінің іргелі құндылығын, тарихи және саяси контекстті, сонымен қатар Қазақстандағы пікір білдіру еркіндігінің ағымдағы жағдайын қоса алғанда, бірнеше негізгі мәселелерді қозғайды. Осы элементтерді зерттей отырып, зерттеу қазіргі әдебиеттегі олқылықты толтыруға және Қазақстанда сөз бостандығы дамитын контекстті жақсы түсінуге ықпал етуге арналған.

Түйін сөздер: сөз бостандығы, адам құқықтары, идеялардың "нарығы", саяси құндылықтар, азаматтық қоғам, демократияландыру.

Айдана Акесина, Майра Дюсембекова
ГОЛОСА В ПЕРЕХОДНЫЙ ПЕРИОД: ПОНИМАНИЕ
КОНТЕКСТА РАЗВИТИЯ СВОБОДЫ САМОВЫРАЖЕНИЯ КАК
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЦЕННОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Целью данного исследования является всестороннее понимание переходных процессов в посткоммунистических странах и их влияние на нынешнее состояние свободы самовыражения в Казахстане.

Свобода самовыражения – это не просто законное право; это фундаментальная политическая ценность, которая служит основой любой процветающей демократии. В контексте посткоммунистического развития Казахстана и демократизации понимание нюансов динамики развития гражданского общества и его самовыражения имеет ключевое значение. В данной статье исследуется, как свобода выражения мнения выступает в качестве ключевой политической ценности, определяющей траекторию демократических устремлений Казахстана.

Исследование затрагивает несколько ключевых вопросов, включая фундаментальную ценность свободы выражения мнений в мире, историческую и политический контекст и текущую ситуацию со свободой выражения мнений в Казахстане. Исследуя эти элементы, исследование призвано заполнить пробел в современной литературе и способствовать лучшему пониманию контекста, в котором развивается свобода слова в Казахстане.

Ключевые слова: свобода самовыражения, свобода слова, права человека, «рынок» идей, политические ценности, гражданское общество, демократизация.

Introduction

The importance of free speech in political philosophy has been discussed and debated for a very long time. The right to express one's thoughts, opinions, and beliefs without interference or repression is commonly understood as free speech. Because it enables people to engage in public discourse and to question accepted ideas and beliefs, this right is regarded as being fundamental in democratic societies. The right to free speech is unquestionably a fundamental human right.

Habermas, a media and democracy theorist, emphasizes the importance of the media as a forum for democratic debate and civil dialogue. The media, according to Habermas, play an important role in creating a public sphere in which citizens may engage in open and inclusive discussions about social issues contributing to the continual process of developing a more just and progressive society [1]. However, the idea of free speech extends beyond the act of expressing oneself to include the critical component of participation in open dialogues. The fundamental worth of freedom of expression is found in its potential to allow the search and finding of truth. This can only be accomplished if individuals are permitted to openly express their thoughts while simultaneously subjecting those opinions to critical scrutiny and discussion.

Freedom of speech serves as the foundation of democracy, a system of governance that prioritizes individual liberties and safeguards the rights of all minority groups. It provides individuals with the utmost freedom to express their thoughts, opinions, and ideas, while also serving as a vital protection for diverse viewpoints within society. However, in an increasing number of countries, this fundamental freedom is facing significant threats and challenges, while in other nations, authorities persistently push its boundaries to determine its limits.

Following the dissolution of the Soviet Union in 1991, the post-communist countries including the Central Asian region witnessed the emergence of five independent countries. This transition to independence raised hopes for the establishment of democratic systems and the promotion of civil society, including press freedom, in the region.

Methodology

Literature Review: Conduct a review of existing literature on fundamental approaches to freedom of expression in political philosophy; analyze the impact of communism on the political landscape and free speech in post-communist countries; examine scholarly articles, reports, and legal documents related to freedom of expression in Kazakhstan. This will provide a theoretical foundation and help identify gaps in current knowledge.

By employing these methods this research aims to provide a comprehensive understanding of the nature and value of freedom of expression for democratic society and most importantly the state of freedom of expression in Kazakhstan and its underlying factors.

Traditional concepts of freedom of expression

Freedom of expression, which is a fundamental human right, refers to people's capacity to state their opinions without hindrance from others or government

ensorship. Major democracies acknowledge the significance of the right to freedom of expression in functioning democratically.

The very first legal and political ideas underlying the concept of free speech in contemporary understanding trace to the notion of a ‘marketplace of ideas.’ The traditional marketplace theory emphasizes the harm of any authoritatively imposed truth and assumes that truth is discovered through competition with a false narrative [2]. The idea of a ‘marketplace of ideas’ dates back to the late 19th century and has been widely discussed and analyzed in the literature. ‘Marketplace of ideas’ is the concept that regards ideas and opinions as goods and services in a marketplace where they are freely expressed, discussed, and tested. This theory contends that the discovery of truth will result from the open discussion of divergent viewpoints in a fair marketplace.

Many academics have discussed and examined the marketplace of ideas concept in literature, assessing its value as a framework for comprehending the function of speech and the media in society. Some argue that a democratic society should be modeled after the marketplace of ideas, where everyone’s opinions are valued equally, and the truth will eventually prevail. Others contend that the marketplace of ideas is a flawed theory because it makes the erroneous assumptions that all ideas are equally valid and that there is a competitive market for ideas.

Lucas A. Powe Jr. argues the marketplace of ideas theory in his work *Free Speech Now*. Although the free exchange of ideas is not ideal, according to Powe, it is the finest form of democracy since it recognizes all perspectives equally and allows the truth to emerge over time [3]. The notion holds that all false beliefs will ultimately be disproven, and the truth will triumph. The marketplace of ideas works like a competition in which ideas are questioned, argued, and criticized, with the best ideas rising to the top. This theory holds that a plurality of viewpoints and ideas leads to a richer and more educated society. According to him, despite its drawbacks, the marketplace of ideas remains a key foundation of democracy, allowing people to express themselves without fear of censorship or coercion [4]. This approach comes from the fundamental assumption that all untruthful ideas will be debunked eventually.

Weissberg discusses the positivistic nature of the marketplace and its flaws. The positivistic marketplace, according to him is not a universal method for settling conflicts since there are normative disputes which rarely may be resolved through informed discussion. Differences in values are at the root of many disputes [5]. Furthermore, the statement implies that many disputes in the marketplace of ideas are frequently fueled by differences in value systems. Values are complicated multilayered and subjective concept and can differ greatly between individuals and social groups. Finding consensus through purely objective measures can be difficult when conflicting views arise because of opposing values. This demonstrates the shortcomings of a positivistic approach to resolving disputes in the free market of ideas. Another critique of the marketplace doctrine is underlined by Baker who emphasizes personal experience factors. According to him, diversity and conflict are likely to continue as long as people have different experiences, as there is little guarantee that any society can have a consensus

on what is “true” [6]. In other words, in societies with diverse experiences and viewpoints, there will always be clashes of ideas and conflict since individuals see the world through an array of polarizing filters like upbringing, culture, beliefs, and personal experiences. Therefore, it can be difficult for a society to reach a consensus on what is regarded as ‘true’ or factual.

Cass R. Sunstein presents a more balanced and thoughtful understanding of the marketplace of ideas, recognizing both its advantages and disadvantages. For instance, according to Sunstein, despite having the potential to be a strong positive force, the marketplace of ideas can also be used to legitimize harmful ideas [7]. In other words, open debate does not guarantee the victory of the best ideas and concepts. It may also serve well in protecting dangerous and damaging initiatives and ideologies if presented the right way.

In the process of development of freedom of expression, the legal practice of democratic countries plays an important role. There is a number of fundamentally important legal cases and legislation in the American law practice. The First Amendment of the US Constitution guarantees Freedom of speech for people in the US. Internationally, the First Amendment is regarded as important. First of all, The First Amendment aids in advancing democracy in the United States, a global leader, and a trendsetter country. Second of all, The First Amendment is frequently used as inspiration by other nations attempting to safeguard freedom of speech and expression. Similar clauses have been incorporated into the constitutions of numerous nations, and the US continues to serve as an example for those working to advance free speech. Courts in numerous jurisdictions have emphasized the importance of freedom of expression. However, it was the American Supreme Court which in 1919 ruled out the most prominent legal case establishing the framework of the contemporary freedom of expression concept. The United States *Abraham v United States* US (1919) [8], per Holmes J. is considered one of the most important cases in the theory and practice of the First Amendment to the Constitution of the US.

During World War I, Russian immigrants in the United States disseminated pamphlets calling for a general strike in munitions industries in order to damage the American war effort. The leaflets denounced the sending of American troops to Russia and advocated for the cessation of the production of weapons to be used against "Workers Soviets of Russia". The defendants were convicted for violating the Espionage Act, and the Supreme Court upheld their conviction in the case of *Abrams v. United States*. The Court held that the propaganda posed a danger to the war effort and met the standard for prosecuting attempted crimes established in *Schenck v. United States*. Justice Holmes dissented, arguing that the leaflets did not meet the "clear and present danger" test and that protections on speech should not be curtailed unless there is a present danger of immediate evil or the defendant intends to create such a danger.

Holmes believed that the Constitution supports a "free trade" of ideas, where the best test of truth is through open discussion and debate. He argued that individuals who believe they are right should not impose their beliefs on others through law. Holmes believed that the government should only regulate

expression if it poses an imminent threat to the lawful purpose of the law. Later cases, including *Brandenburg v. Ohio* [9], expanded on Holmes's theory of free speech and established the incitement test, which protects dissent speech advocating unlawful conduct, as long as it does not pose an imminent threat.

Healy outlines the way U.S. Supreme Court Justice Oliver Wendell Holmes transitioned from defending the criminalization of controversial speech to writing a dissenting opinion that was a revolution in thinking and “gave birth to the modern era of the First Amendment, in which the freedom to express oneself is our preeminent constitutional value and a defining national trait” [10].

The 1919 case of *Abraham v. United States* is particularly notable worldwide because it provides a pioneering example of the difficult balance between the right to free expression and the state's interest in safeguarding national security.

Conditions shaping in post-communist countries in Central and Eastern Europe and post-soviet space

The Soviet Union, which collapsed thirty years ago, is still the subject of continuous disputes and arguments over its history. While perspectives regarding the USSR differ, it is universally acknowledged that the Soviet governance system was undoubtedly autocratic. Even after the Soviet Union disintegrated, many governments that formed from its ruins underwent modifications to adapt to changing conditions.

The introduction of liberalization policies in the post-communist space after the dissolution of the Soviet Union set in motion a series of changes aimed at promoting political openness and democratization. However, despite these efforts, the process of democratization has not reached its desired outcome. The reason for this incomplete transition lies in the insufficient strength and consistency of the popular forces necessary to establish a stable democratic order. Without a strong and unified popular movement, old practices that linger from the past have not been fully dismantled.

Government system transitions after Communism

The post-Soviet space is a developing socio-cultural community. Despite their political differences, the post-Soviet space countries all have a shared historical and cultural history as former Soviet republics. This heritage is based on the Soviet-era political, economic, and social structures, which continue to affect the region to this day. Many facets of life in post-Soviet nations, including their political systems, economics, and social and cultural traditions, bear the imprint of Soviet authority.

Throughout the Soviet Union's existence, the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) was important in creating the country's political framework. The CPSU wielded enormous authority and control over the nation's political and ideological affairs as the official political party. The influence of the party stretched to the highest levels of state authority, which evolved with time.

Until 1938, the primary governing bodies were the All-Union Congress of Soviets and the Central Executive Committee of the USSR. These institutions were in charge of determining major national decisions and policies. Following that, the Supreme Soviet of the USSR and the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR took over as the highest organs of state authority from 1938 until 1988.

These groups were in charge of enacting legislation, monitoring government operations, and expressing the Soviet people's interests.

A substantial shift occurred in the Soviet political landscape during Mikhail Gorbachev's perestroika phase in the 1980s. The new ruling body was the Congress of People's Deputies of the USSR. This institution has a more diversified membership, including non-party members and individuals from several political factions. It seeks to implement political changes and promote a more participative political climate.

Brown underlines, that the introduction of bold democratization measures and a new foreign policy by the Soviet Union in 1988 and their subsequent implementation in the first half of 1989 had unintended consequences in Eastern Europe. Rather than stabilizing the region, these measures actually led to increased unrest and instability. However, they also provided a renewed sense of hope for countries like Poland and Hungary, stimulating national assertiveness and paving the way for the election of candidates with nationalist leanings in certain Soviet republics. Simultaneously, the democratization process had unintended consequences, as it exposed the complexities and fault lines within the Soviet Union itself. The rise of candidates with nationalist leanings in Soviet republics further highlighted the tensions between different national identities and aspirations within the larger Soviet framework.

The Kremlin's decision to dismantle the Communist system in the Soviet Union had a spill-over effect on Eastern Europe. The changes in the Soviet Union influenced the political landscape of Eastern European countries, leading to similar calls for democratization and reform. This circular flow of influence, as aptly described by political scientist Archie Brown, meant that the actions taken by the Soviet Union in promoting democratization had a reciprocal effect on Eastern Europe, ultimately contributing to the breakdown of the USSR itself. While the democratization measures initially generated hope and aspirations for change in Eastern Europe, the unintended consequences of this process resulted in a complex interplay of influences. The nationalist sentiments and assertiveness that emerged in certain Soviet republics added further pressure to the already fragile Soviet Union, ultimately accelerating its disintegration [11].

The transition to democracy in the post-Soviet space faced significant challenges. Explaining the reasons for the failure of the transition to democracy, Nisnevich and Ryabov notice that by the late 1990s, several post-Soviet states experienced a rollback of the market and democratic reforms that had previously been initiated. This reversal can be attributed to two interconnected reasons, according to them. Firstly, they explain that the post-Soviet states faced a profound societal crisis that affected the entire region. Unlike Central and Eastern European countries, where the fall of communist regimes in 1989 was preceded by a "revolution of values" in the mass consciousness, leading them towards the path of democracy, the Soviet Union experienced a different trajectory [12]. Apart from the Baltic Republics, there was no similar widespread rejection of the socialist system at the level of values. Only a small segment of the intellectual elite recognized the historical futility of the socialist system. On the other hand, a significant portion of the population harbored dissatisfaction

with the existing social order for different reasons. The system increasingly failed to meet their consumer needs, exacerbating their discontent. As a result, there was a growing sense of disillusionment and frustration among the population, leading to weakened support for democratic reforms.

Civil society delayed transformation

The communist regime put immense effort to eliminate independent social subjects and to ensure control over the population. This included the suppression of civil society organizations, including trade unions, religious groups, and non-governmental organizations.

Nisnevich and Ryabov also agree that civil society failed to grow and prosper in the Soviet Union due to the nature of the totalitarian government, which rigorously monitored and regulated all elements of public life. The repressive governmentization of society made it difficult for autonomous civic groups and movements to emerge. However, they add that the lack of solidarity-driven civic actions and movements confronting the government demonstrated the absence of civil society. According to scholars, the prevalent paternalistic attitude among broad sectors of the populace was a fundamental contributor to the Soviet Union's lack of civil society. Many people saw the government as the principal supplier and distributor of material riches, and they relied on it to meet their needs. In other words, they suggest that this reliance on the government as the primary supplier weakened citizens' motivation and initiative to actively participate in civic engagement and take responsibility for their own affairs. Furthermore, the paternalistic mentality encouraged obedience and adaptation to government measures. People were more likely to accept and adapt to government policies, decisions, and actions than to challenge or question them. Because there was a lack of critical involvement and autonomous civic efforts, this apathy and desire to cooperate with authority undermined the establishment of an independent civil society.

The limited influence of civil society during the communist era and its aftermath has often been identified as a factor constraining its impact on democratization. This viewpoint has traditionally relied on the Tocquevillian notion that a robust civil society contributes to the strength of democracy. Additionally, it has been rooted in a normative perception of civil society as a source of liberal ideas and values, as well as a domain characterized by civility and tolerance [13].

The weak civil society in post-communist countries has significant implications for the democratic transition and consolidation processes. Civil society organizations are essential for providing a voice to diverse societal interests, fostering public debate, and holding governments accountable. Their absence or limited influence can result in a lack of pluralism, and diminished citizen participation.

The relationship between civil society and free speech is fundamentally intertwined, as the flourishing of civil society depends on the presence and protection of freedom of expression. This is what makes civil society an important element and prerequisite for free speech.

Unrestricted media is extremely important in democratic nations since it is a necessary condition for developing democratic dialogue between citizens and

the government. Its role is more than just a component of political democracy; it is essential to the overall functioning of democratic participatory governance. Horowitz states, that communication, in this view, serves as a uniting factor that links and promotes the operation of various key aspects inside modern democracies. Unrestricted media serves as a medium for the open flow of information, ideas, and opinions in democratic countries. It gives a venue for residents to express their opinions, express their concerns, and engage in public debate [14].

The Present State of Freedom of Expression in Kazakhstan

The collapse of the media system in the Soviet Union following the state's dissolution had far-reaching consequences that continue to shape the socio-political landscape of many former Soviet countries. While the formal structures of state-controlled media disintegrated, the legacy of the Soviet era has left a lasting impact on the media landscape in these nations.

The Republic of Kazakhstan's Constitution emphasizes the importance of media freedom and its role in reflecting democratic societal processes. It recognizes the need for media freedom to operate independently and deliver information to the people. However, despite formal legal acknowledgment of freedom of information, there are constraints and obstacles in converting this constitutional principle into practical terms that assure its successful implementation.

According to the Reporters Without Borders (RSF) World Press Freedom Index for 2023, Kazakhstan is ranked 134 out of 180 countries [15]. This ranking indicates that Kazakhstan's press freedom situation is evaluated relatively low compared to other countries worldwide. Similarly, Freedom House's Freedom in the World report for 2022 ranks Kazakhstan at 23 out of 100, which reflects a relatively low score in terms of political rights and civil liberties [16]. These rankings highlight the concerns and challenges related to press freedom in Kazakhstan.

According to Muminova, despite the transition from the Soviet era to the post-Soviet period, certain characteristics persisted in the mass media landscape of many post-communist countries. [17].

Conclusion

The fundamental value of freedom of expression on a global scale is acknowledged as a cornerstone of democracy, prompting an exploration into the extent of its constraints in Kazakhstan. The research identifies and analyzes various factors contributing to these restrictions, emphasizing the role of development of civil society in curtailing freedom of expression.

In conclusion, the current state of freedom of expression in Kazakhstan reflects a complex interplay of historical legacies, legal frameworks, and contemporary challenges. The collapse of the Soviet Union dismantled formal structures of state-controlled media, but the enduring influence of the Soviet era continues to shape the media landscape in Kazakhstan and other post-communist countries.

The analysis not only contributes to bridging gaps in existing literature but also lays the groundwork for understanding the multifaceted barriers to democratic development in the country.

REFERENCES:

1. Habermas, J. (1989) *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Oxford, Polity)
2. Mill, J.S. (1859), *On Liberty*, in *On Liberty and Considerations On Representative Government* 1, 13-48 (R. McCallum ed. 1948)
3. Sunstein, C. R. (1992). *Free Speech Now*. *The University of Chicago Law Review*, 59(1), 255–316. doi: 10.2307/1599938
4. Powe, L. A. Jr. (2006). *The Marketplace of Ideas Revisited*. In *The Future of the First Amendment* (pp. 47-70).
5. Weissberg, R. (1996). *The real marketplace of ideas*. *Critical Review*, 10(1), 107–121. doi:10.1080/08913819608443411
6. Baker, C.E. (1978). *Scope of the First Amendment Freedom of Speech*, 25 *UCLA L. REV.* 964, 964-90 (1978)
7. Sunstein, C. (1995). *Democracy and the Problem of Free Speech*. Free Press. URL: <https://www.perlego.com/book/779921/democracy-and-the-problem-of-free-speech-pdf> (date accessed: 01.11.2023) (Original work published 1995)
8. *Abrams v. United States*, 250 U.S. 616 (1919)
9. *Brandenburg v. Ohio*, 395 U.S. 444 (1969)
10. Healy, Th. (2013). *The great dissent: how Oliver Wendell Holmes changed his mind—and changed the history of free speech in America* (New York: Metropolitan Books, 2013)
11. Brown, A. (2010). *The Rise and Fall of Communism* (London, Vintage Books)
12. Nisnevich, Y., Ryabov, A. (2019) *Post-Soviet Authoritarianism*, *Sociological Research*, 58:1-2, 1-19, doi: 10.1080/10610154.2019.1688994
13. Denisa, K. (2006) *Civil society and post-communist democratization: Facing a double challenge in post-Milošević Serbia*, *Journal of Civil Society*, 2:1, 21-37, doi: 10.1080/17448680600730918
14. Horowitz, E. (1996). *Development without development theory: the case of eastern Europe's emerging democracies*. Paper read at the 46th Annual Conference of the International Communication Association: *Democracy at the crossroads.* Chicago, Ill., 23-27 May 1996.
15. Kazakhstan. *Bienvenue sur le site de Reporters sans frontières.* (2023, March 22). URL: <https://rsf.org/en/country/kazakhstan> (date accessed: 15.11.2023)
16. Kazakhstan: *Freedom in the world 2022 country report*. Freedom House. (n.d.). URL: <https://freedomhouse.org/country/kazakhstan/freedom-world/2022> (date accessed: 01.11.2023)
17. Muminova, F. (2002). *National identity, national mentality, and the media*. *Central Asia and the Caucasus*, 5(17), 132–138.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 20-12-2023

Мақаланың жарияланған күні: 27-06-2024

Kuanysh Sailau¹, Alua Zholdybalina²

*¹Senior expert of the Department of Electoral Studies, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan
e-mail: kuanishta@gmail.com*

*²Deputy director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Ph.D
(Astana, Kazakhstan)
e-mail: alua_enu@mail.ru*

REGULATION OF FINANCING OF ONLINE ELECTION CAMPAIGNS: INTERNATIONAL PRACTICE AND ELECTIONS IN KAZAKHSTAN

Abstract. This study attempts to identify the extent to which current legislation on electoral campaigning is effective in addressing digital forms of campaigning. Ensuring that all forms of campaigning by political parties and candidates adheres to principles of transparency and equality is instrumental in preserving the integrity of elections. The data used for this research includes the analysis of legislation from the European Union, the United Kingdom, the United States and Canada. Research also uses data on campaign advertising regulation introduced in the run-up to the 2023 parliamentary elections in Kazakhstan. Evidence suggests that legislation has been slow to respond to ever evolving forms of digital campaigning. In the context of Kazakhstan, while certain improvements have been introduced in legislation, it mostly relates to extending existing norms aimed at traditional campaign tools (TV and print media). As such, it is insufficient in addressing some of the bigger concerns related to financial accountability during elections. Given the latest developments in technology as it is used in political context, more measures are required for proper regulation.

Keywords: *elections, electoral campaign, campaign financing, online campaigning, social media, national electoral legislation, electoral commission*

Қуаныш Сайлау, Алуа Жолдыбалина

ОНЛАЙН КЕҢІСТЕГІ САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТТЕРДІ ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫ РЕТТЕУ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЙЛАУ

Андатпа. Бұл зерттеу сайлау науқанын реттейтін заңнама цифрлық үгіт-насихат нысандарын қаншалықты тиімді басқаратынын анықтауға бағытталған. Сайлаудың тұтастығын қамтамасыз ету үшін саяси партиялар мен кандидаттар жүргізетін үгіт-насихаттың барлық нысандарына ашықтық пен қолжетімділік қағидаттарын сақтау маңызды. Бұл зерттеу Еуропалық

Одақ, Ұлыбритания, Америка Құрама Штаттары және Канададағы заңнаманы талдау нәтижесінде алынған деректерді қолданады. Зерттеуде сондай-ақ Қазақстандағы 2023 жылы өткен парламенттік сайлау алдында нақтыланған сайлауалды үгіт-насихат жүргізу ережелеріндегі жаңашылдықтар туралы деректер де пайдаланылады. Зерттеу нәтижесіне сәйкес, қарастырылған мемлекеттердегі цифрлық науқандарды реттейтін заңнамалық өзгерістер уақтылы енгізілмейтіні және цифрлық технологияларды қолданумен байланысты негізгі тәуекелдерді барынша азайтуға бағытталмағаны анықталды. Қазақстан кейсіне назар аударсақ, заңнамада онлайн үгіт-насихат жүргізу ережелері қарастырылғанымен, олар негізінен дәстүрлі үгіт құралдарына (теледидар және баспа БАҚ) бағытталған қолданыстағы ережелерді онлайн үгіт формаларына кеңейтумен шектеледі. Бұл сайлау кезінде кандидаттардың қаржылық есебіне байланысты бірқатар күрделі мәселелерді шешу үшін жеткіліксіз. Саяси контекстінде қолданылатын технологияның соңғы жетістіктерін ескере отырып, заңнаманы одан әрі дамыту қажет.

Түйін сөздер: *сайлау, сайлау науқаны, сайлау науқанын қаржыландыру, онлайн-насихат, әлеуметтік желілер, ұлттық сайлау заңнамасы, сайлау комиссиясы.*

Куаныш Сайлау, Алуа Жолдыбалына **РЕГУЛИРОВАНИЕ ФИНАНСИРОВАНИЯ ПРЕДВЫБОРНЫХ** **КАМПАНИЙ В ОНЛАЙН-ПРОСТРАНСТВЕ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ** **ОПЫТ И ВЫБОРЫ В КАЗАХСТАНЕ**

Аннотация. В данном исследовании предпринята попытка определить, насколько действующее законодательство в области регулирования предвыборной агитации эффективно в случае цифровых форм агитации. Важным для обеспечения целостности проводимых выборов является соблюдение принципов прозрачности и равенства в доступе ко всем формам агитации, проводимой политическими партиями и кандидатами. Данные, используемые для этого исследования, включают анализ законодательства Европейского Союза, Великобритании, США и Канады. В исследовании также используются данные о нововведениях в правила предвыборной агитации, уточненные в преддверии парламентских выборов 2023 года в Казахстане. Результаты свидетельствуют о том, что нововведения в регулировании цифровых кампаний вносятся несвоевременно и не направлены на минимизацию основных рисков, связанных с использованием цифровых технологий. В контексте Казахстана, хотя в законодательстве и были предусмотрены правила для онлайн-агитации, в основном они распространяют существующие нормы, направленные на традиционные инструменты агитации (телевидение и печатные СМИ). Этого недостаточно для решения некоторых серьезных проблем, связанных с финансовой подотчетностью во время выборов. Учитывая последние достижения в области технологий, которые используются в политическом контексте, требуется дальнейшая доработка законодательства.

Ключевые слова: выборы, избирательная кампания, финансирование избирательной кампании, онлайн-агитация, социальные сети, национальное избирательное законодательство, избирательная комиссия.

Introduction

The use of digital technologies has become widespread in many aspects of political life in recent years. In the future, it is highly probable that the use of technology will continue to grow at an ever increasing pace. The political use of technology becomes especially relevant in the context of election campaigns. Data on campaign spending by political candidates has shown significant growth in the share of digital advertising (including targeted advertising) in overall campaign spending over the past 10 years, and this growth is projected to continue [1]. The many benefits of online campaigns include lower costs compared to traditional advertising, access to content personalization, and the ability to make faster adjustments based on real-time data analytics [2].

In this regard, there are concerns about the regulation of this form of political campaigning and the costs of it. Ensuring that it complies with election laws is important to maintaining the fairness and integrity of elections, in which every voter has access to the same information and can make their own choices without physical or, in the case of online technologies, psychological pressure.

Various countries are seeking to introduce measures to regulate the use of digital advertising campaigns, in some cases taking advantage of restrictions placed on pre-existing campaigning methods. However, the characteristics of digital advertising mean that it is not enough to simply expand the existing rules used for traditional forms of advertising onto online campaign tools, and that new and broader measures are needed [3].

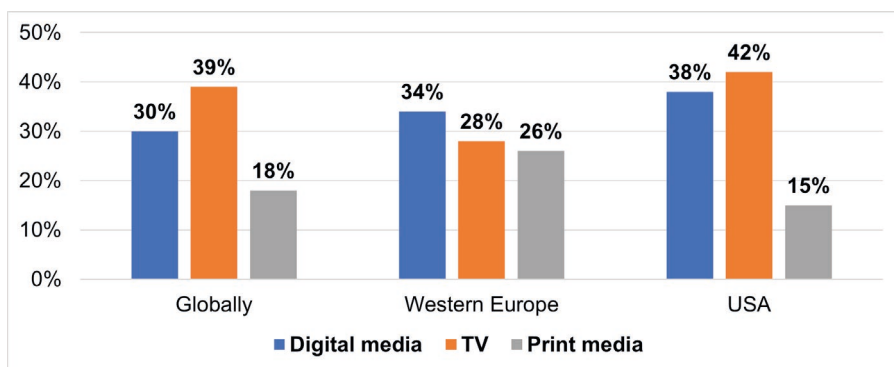
This article provides a comparative analysis of current innovations in the legislative regulation of online campaigning expenditure in countries and organizations such as the UK, Canada, the USA and the EU. The article also draws on an analysis of legislation in Kazakhstan, including the 2023 amendments to the Constitutional Law “On Elections” aimed at regulating online campaigning, along with other relevant legislation. The paper will analyze the extent to which current legislation has succeeded in regulating the costs of online campaigning. The results suggest that existing norms for regulating traditional forms of campaigning (television and printed materials) are insufficient for online campaigning and that election regulation must occur in the context of more comprehensive measures to regulate the digital environment. More advanced measures, however, come with their own inherent shortcomings, and thus further deliberation and research on this subject is necessary.

Methodology

The paper analyzes existing legislation, most notably national laws on election that relates to terms and conditions of electoral campaign financing. Presented cases of online campaign financing and its regulation by institutions responsible for national elections include the United States, the United Kingdom, the European

Union and Canada. The paper also analyzes the recent amendments to electoral legislation and regulations of use of digital technologies in Kazakhstan. These include the Law “On Elections in the Republic of Kazakhstan”, the Law “On Online Platforms and Online Advertising”, as well as the Law “On Personal Data and Their Protection”.

Figure 1. Share of spending on various forms of campaigning as part of total campaign spending in countries and regions of the world, 2015.

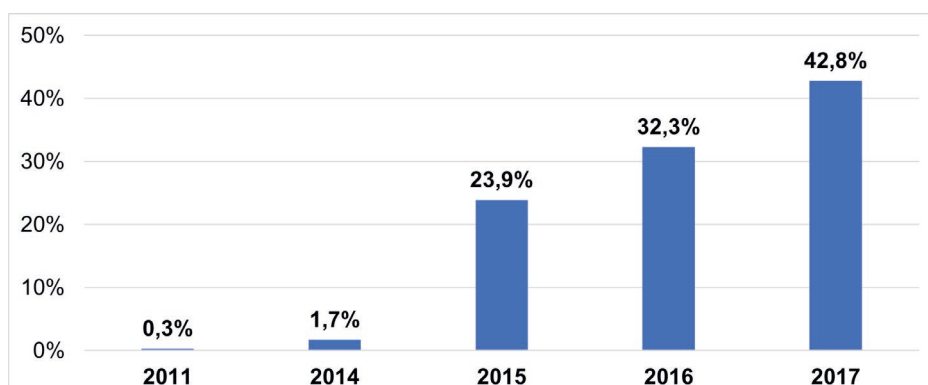


Source: Forbes.com

Research results

Global trend in financing online campaigning. Spending on online campaigning has increased in recent years, especially over the past decade. In 2015 alone expenditure in developed countries reached 30-40% of overall campaign spending (Fig. 1), and since then the positive trend in their growth has steadily continued [4]. For instance, in the run-up to the 2020 US presidential elections, candidates spent about \$1.6 billion on online campaigning, mainly on advertising on Facebook and Google, which is 2 times higher than in 2017-2018 [5].

Figure 2. Digital campaign spending as a share of total campaign spending in UK general elections.



Source: The UK Electoral Commission

The case of general elections in the UK demonstrates how spending on digital information campaigns has increased manifold, reaching 42.8% of total election campaign spending in 2017 (Fig. 2) [6]. In just two years, British political parties have increased their spending on Facebook and Google ads more than three times, from £4.3 million in 2017 to approximately £14.5 million in 2019 [7].

The growing use of technology by political parties to promote their candidates is certainly related to the increased use of technology by voters. On the one hand, growth is driven by increasing access to digital technologies for large sections of the population. According to the Pew Research Center, nearly half of U.S. adults follow news on social media at least periodically. 70% of US adults use Facebook, and 82% use YouTube. The share of people who receive news through TikTok has increased significantly: from 22% in 2020 to 33% in 2022 [8].

On the other hand, an ever increasing share of Generation Z, who are active users of social networks and digital resources, are reaching voting age. Initial observation of recent electoral campaigns, such as the 2022 US midterms election suggest that members of this generation are more active compared to previous generations at the same age [9]. Moreover, members of Generation Z are much more active users of social media compared to older generations, including as a source of news and a means of political expression [10].

It should be noted that the increase in spending on digital campaigning is accompanied by a simultaneous decrease in the cost of technology. Another factor is a continuing increase in efficacy of technology compared to traditional forms of campaigning. This means that spending of a certain amount on online campaigning can be much more effective than equivalent spending on traditional campaigning methods.

One of the benefits of online campaign tools is more advanced targeting capabilities. This means that technology can transmit personalized information to a specific category of people based on their place of residence, age, gender and other demographic characteristics. The scope of targeting is a subject of continuing debate, such as the extent to which candidates can incorporate political views of their target demographic in their targeting algorithm.

Use of online resources also has the advantage of statistics and analytics that are updated in real time. Candidates and political parties can almost immediately monitor the effectiveness and success of certain campaign materials, slogans and statements soon after their release. This allows them to adjust their election campaign messaging based on feedback and increase the effectiveness of their campaigning. In this regard, online resources are much more effective and resource-efficient compared to traditional forms of campaigning on TV, print media and handouts.

Studies have noted the presence of a positive effect of online campaigning on voter participation in elections and their turnout on election day [11]. In addition, a successful online election campaign can have a positive impact on the chances of candidates or parties to win the election. According to research, the victory of the Conservative Party in the 2019 general elections in the UK occurred,

among other things, thanks to the successful campaigning of party candidates on Facebook [8]. A study of the 2018 presidential election in Brazil notes a positive correlation between the number of followers on candidates' Instagram pages, the level of engagement and feedback from followers (engagement), and the election outcome [12]. Also, despite accusations of disinformation and other alleged violations of the law, it is important to note the impact that online campaigns had on the results of the 2016 presidential election in the United States and the 2016 referendum in the UK to leave the European Union.

Online campaigning is notable because its legal status is not yet fully defined and codified in many countries. In cases where certain measures have started to take place, legislation has not kept up the pace with rapid changes in technology. Electoral legislation in particular fails to take into account the increasing level of involvement of both voters and political actors in the online space. It is possible to argue that there is a consensus in many countries regarding the need to regulate online campaigning. However, there is no consensus on the exact regulatory measures that are necessary to do it efficiently [2].

Risks of lack of regulation. It is important to identify the risks of insufficient regulation of online campaign spending. For instance, the growing costs of online campaigning have the greatest impact on transparency, which is one of the key characteristics of legitimate elections. A key problem in providing information on online spending in countries around the world (including Kazakhstan) is that election commissions still do not fully collect data on digital campaign spending. In the absence of a requirement of mandatory reporting of spending, candidates will be incentivized not to declare how much they spent on digital campaigning. Such an attitude would violate basic principles of transparency, since the public is unaware of how and where candidates focus their online campaigns. This is especially concerning if one takes into account the extent to which digital campaigning is cost-effective, meaning that even a modest spending by a candidate can have a significant impact on turnout and election results.

In the absence of proper regulation, online campaigning also provides an opportunity for third parties to finance the election campaign or conduct it themselves. This is especially problematic if such third parties are not directly associated with political parties and candidates. Even if proper legislation is put forth to regulate the online activity of political parties and candidates in the election season, it might not prevent non-political actors from influencing the voters.

Along with this, due to the presence of targeted advertising, candidates from parties with a radical ideology and agenda can mobilize their electorate. Among other issues, they might engage in promoting controversial and politically problematic issues. This may have a positive effect on turnout, but it also leads to ideological polarization and division among the population. At the same time, attempts to regulate and limit such information in order to reduce polarization can have the opposite effect and lead to further division in society, as research shows.

Finally, low costs of online campaign tools make them more attractive to use outside of the election season. This is identified in the literature as ‘permanent campaign’, whereby candidates engage in campaign-like activities even during

non-election periods [13]. In the case of an elected official, such a need to engage in campaign-like activities while in office has the evident risk of distracting him or her from direct responsibilities of the position. On the other hand, failing to engage in permanent campaigning could take the advantage away from the incumbent and empower his or her challengers in solidifying their positions during the election period.

Taking into account these risks, countries are taking measures to improve legal requirements for the use of digital technologies in election campaigns. Some of the international practices in selected states are provided hereinafter.

Discussion of results. *International practice of regulation of online campaign spending.* In the US, the Federal Election Commission (FEC) is responsible for regulating the election process nationwide. However, each state determines its own procedures for conducting elections at the local level. If questions arise regarding certain aspects of election activities, the FEC issues an advisory opinion. Regarding financial reporting, candidates in federal elections are required to report their expenses and collections to election funds, including expenses for online campaigning [14].

In the past, the FEC experienced difficulties with determining whether certain instances of online advertising should be designated as campaign material. The source of dispute frequently was the size of the advertisement (in the case of small posts on social networks or a short advertising link), the owner of the advertisement (the candidate himself or third parties) and the extent to which regulation affects the right to freedom of speech and political expression in the online environment. The latter is particularly relevant given that a key regulatory challenge is the attempt to reconcile the scope of regulation and the provision of freedom of expression for political candidates.

At the moment, according to the advisory opinions of the FEC, any campaign material published on social media must have an appropriate disclosure as such. Additional requirements were introduced through a 2018 advisory opinion requiring campaign advertising on Facebook to be appropriately labeled, though the reach of this advisory opinion is rather limited [15]. Requirements for campaigning by third parties who are not directly involved in the candidates' election campaign remain underdeveloped. Compliance with this rule is mandatory for traditional methods of campaigning on TV and in print media, but in the case of online content there are no similar requirements.

Another important trend in regulating online campaigning in the United States is addressing the issue of transparency. Tech companies such as Meta, Google and Twitter (until 2019 in the case of the latter) took the initiative after insufficient control of campaigning on their platforms during the 2016 presidential election led to the dissatisfaction of the government and Congress. Both companies organized an archive of personalized advertisements, including those used as part of an election campaign. Company archives provide access to a large store of data over a long period of time. For example, Facebook stores all types of personalized advertising for 7 years. However, due to the fact that these measures are an initiative of the tech companies rather than a requirement of government agencies, the archives do not provide comprehensive data. They are mostly limited

to aggregation of approximate data on spending on online campaigning [16]. As such, this initiative is an important step in ensuring transparency, but requires further development on behalf of the authorities.

The case of the United States demonstrates that regulation of certain materials published online by laws and regulations is a complex issue. Issues of concern include the characteristics of political advertising, who advertises them, the extent of regulation, as well as transparency.

The most detailed legislation regarding regulation of the online environment has been developed by **the European Union**. The EU has one of the most detailed laws to protect the personal data of its citizens, the General Data Protection Regulation (GDPR), developed by the European Council and the European Parliament and adopted in 2016. GDPR strengthens the pre-existing Convention 108 on the protection of the right to privacy by extending its application to the online environment. Together, these two laws define particularly stringent rules regarding the use of data for political campaigning [17].

The most important provision is the recognition of the user as the final owner of all his or her data on the Internet. This approach requires mandatory obtaining of the user's consent to process user data, including for the purposes of political targeting. GDPR includes specific provisions concerning the category of sensitive data, which includes, among other things, the political views of EU citizens. As a general rule, the use of sensitive data is limited and, in most cases, prohibited. For this reason, political parties and candidates have fewer useful targeting options at their disposal. This means that they are less interested in spending on online advertising. This enables indirect control over the costs of online campaigning.

Despite fairly developed and strict regulation, the EU and most of its member states do not define specific measures for reporting expenditure on online political campaigning. Regulation of online campaigning spending remains fragmented across EU member states. The level of regulation ranges from a complete ban on any form of online campaigning for six months before elections in France, to no requirements for online campaigning in the Netherlands.

Therefore, EU legislation defines strict data protection requirements. However, there is no uniform standard for ensuring transparency in the financing of online election campaigning.

In **the UK**, the Electoral Commission is responsible for enforcing campaign finance laws and regulations. The Transparency in Lobbying, Nonpartisan Campaigning, and Union Governance Act of 2014 introduced new rules for third-party organizations (non-partisans) participating in election campaigning, including participation through spending on online advertising. The law requires these organizations to register with the Electoral Commission if they plan to spend more than £20,000 on campaigning, including online, in England and £10,000 in Scotland, Wales and Northern Ireland during an election campaign [6].

The UK government has also initiated the gathering of data on campaign spending by parties and candidates on Facebook and Google. This initiative was implemented in anticipation of the 2019 general elections. The reason for this was a series of controversies related to party campaigning in the 2017 elections, as well as Cambridge Analytica's interference in the 2016 United Kingdom European

Union membership referendum. Also, as in the case in the United States, the data provided by Meta and Google are approximate and do not reflect the detailed picture of all online campaign spending [7].

The UK Electoral Commission has also made recommendations to ensure transparency in digital election campaigns. Recommendations include providing more detailed reporting on online campaigning expenses, though it is not mandatory. At the moment, parties and candidates themselves determine how much detailed information they provide to the commission. The recommendation sets out more stringent requirements regarding the content of campaigning, targeted regions of the country and the amount of campaign expenses. However, there are limited actions to set out codified requirements for political parties and candidates. Among recommendations that have been introduced as law is a requirement to include an imprint on online political advertisements, which does not include spending information. This provides limited transparency since detailed information about the extent of funding is still not fully available to the public.

Elections Canada, which reports to Parliament, is responsible for enforcing campaign finance laws and regulations **in Canada**. Minor changes regarding online campaigning were made to the Election Law in 2018. Candidates must mark campaign videos as “election advertising,” third-party organizations must also declare their affiliation with the election campaign, and a limit is set on election expenses.

These changes are limited in nature and apply to a small amount of online content, largely covering republication of material previously published on television or in print. In previous years, Elections Canada and Canadian courts have ruled that social media posts are primarily a tool of self-expression rather than a method of political campaigning. As a result, regulation of online campaigning in Canada remains limited, especially compared to regulation of traditional campaigning tools [18].

Online election campaigning in Kazakhstan. The 2023 parliamentary elections have become a landmark for the election legislation of Kazakhstan. Amendments that directly affect online campaigning were introduced in the run-up to elections in February 2023. Amendments mostly addressed Article 28 of the Law “On Elections in the Republic of Kazakhstan” [19]. The new version of the article defines the general obligations of the online platform owners. In order to ensure transparency, owners of online platforms must provide the Central Election Commission of the RK (CEC) with information in advance about the amount of payment and the terms and conditions for publishing campaign materials on their platforms. These steps are also accompanied with broader measures to regulate the activities of online users. In particular, the Law “On Online Platforms and Online Advertising” was adopted in 2023 [20], as well as amendments to the Law “On Personal Data and Their Protection” [21].

Thus the legislation formally equates online platforms with traditional media resources and extends the same legal norms that already existed for traditional forms of campaigning to the online environment. This allows for a formalization of the activity of Internet resources and increases transparency on the largest

online platforms.

At the same time, the changes did not affect the reporting format of candidates and political parties on income to their election funds and expenditure of funds. As the precedent of the last two national election campaigns in Kazakhstan, including the 2022 presidential elections and the 2023 parliamentary elections demonstrates, candidates are still not required to provide information about the funds they allocated to online campaigning tools. The report that candidates and parties must submit to the CEC includes data on spending on the following forms of campaigning [22]:

- Public speeches in any registered media;
- Organization and conduct of public election events, such as rallies;
- Production and (or) distribution of printed, audiovisual and other campaign materials;
- Payment for the services of legal entities and individuals in organizing campaign work;
- Transport and travel expenses;
- Production of printed materials for free distribution, as well as other visuals specifically made for the election campaign [19].

The required items do not include the cost of online resources. This can potentially have a negative impact on the transparency of election campaigning. Moreover, when comparing the case of Kazakhstan to the states mentioned earlier in this paper, the need to address the activities of third parties that campaign on behalf of political parties and candidates also requires regulation. Such measures are even more relevant in the case of local elections, where the level of and resources for enforcement are limited. Given the fact that Kazakhstan is extending electoral mandate to local representative and executive institutions, with the introduction of election of rural and county-level akims, such provisions would be necessary in order to ensure a transparent campaign on a local level.

Conclusion

In general, despite consistently increasing spending on traditional campaign materials (TV appearances, print publications and posters) by political parties and candidates, voters are spending more and more time online, which has started to attract an ever growing attention of political actors seeking office. Given the potentially strong effect of online campaigning on voter turnout and election outcomes, there is a need to anticipate the increase in online activity of candidates in future elections and regulate online campaigning in order to minimize risks described in this article.

Taking into account the ongoing development of digital technologies, their use in election campaigns and the current election legislation in the case of Kazakhstan, the following measures are recommended for adoption for the upcoming election campaigns:

- Updating the CEC's regulations regarding reporting on receipts and expenditures of electoral campaign funds, where a separate item detailing online spending is included. This will contribute to improved transparency of electoral campaigns by presidential candidates, candidates for local executive positions,

as well as members of the lower house of the Parliament (the Majilis) and local representative institutions (maslikhats).

- Introduction of amendments to further regulate online campaigning, in particular targeting voters and declaring materials as electoral campaign advertisements. For this purpose, it is appropriate to ensure consistency across the content of the Laws “On Elections in the Republic of Kazakhstan”, “On Online Platforms and Online Advertising” and “On Personal Data and Their Protection”.

- Ensure regulation of regional online campaigns. It is necessary to provide the necessary tools to territorial election commissions in order to monitor the activities of candidates from single-mandate constituencies who will engage in election campaigns in their regions. This is important because elections at the local level require an appropriate level of regulation, but this is complicated by the smaller scale of funding for territorial commissions.

The scope of this article is limited to the financial aspects of regulating online campaigning. Further research would be necessary to address such issues, as protection of personal data, effects of targeting and micro-targeting, and matters of ensuring security of elections systems online. On the other hand, there is a need to intensify the pace of research, since it is not merely the scope of national legislation that becomes increasingly outdated. With the advent and further rapid development of digital technologies, academic study of its effect on such political processes as elections will also become increasingly outdated with time.

REFERENCE:

1. Ridout, T. N., Fowler, E. F., & Franz, M. M. Spending fast and furious: Political advertising in 2020 // In *The Forum* – 2020. – T. 18. – №. 4. – C. 465-492.
2. Neudert, L. M. Hurdles and pathways to regulatory innovation in digital political campaigning // *The Political Quarterly*. – 2020. – T. 91. – №. 4. – C.713-721.
3. Dommett, K., & Power, S. The political economy of Facebook advertising: Election spending, regulation and targeting online // *The Political Quarterly*. – 2019. – T. 90. – №.2. – C. 257-265.
4. Most expensive ever: 2020 election cost \$14.4 billion. URL: <https://www.opensecrets.org/news/2021/02/2020-cycle-cost-14p4-billion-doubling-16> (Accessed: 29.09.2023).
5. 2020 Political Ad Spending Exploded: Did It Work? URL: <https://www.forbes.com/sites/howardhomonoff/2020/12/08/2020-political-ad-spending-exploded-did-it-work/?sh=789819113ce0> (Accessed: 29.09.2023).
6. Report: Digital campaigning - increasing transparency for voters. URL: <https://www.electoralcommission.org.uk/who-we-are-and-what-we-do/changing-electoral-law/transparent-digital-campaigning/report-digital-campaigning-increasing-transparency-voters> (Accessed: 29.09.2023).
7. Dommett, K., & Bakir, M. E. A transparent digital election campaign? The insights and significance of political advertising archives for debates on electoral regulation // *Parliamentary Affairs*. – 2020. – T. 73. – №. 1. – C. 208-224.
8. Social Media and News Fact Sheet. URL: <https://www.pewresearch.org/journalism/fact-sheet/social-media-and-news-fact-sheet> (Accessed: 29.09.2023).
9. Gen Z Voted at a Higher Rate in 2022 than Previous Generations in their First Midterm Election. URL: <https://circle.tufts.edu/latest-research/gen-z-voted-higher-rate-2022-previous-generations-their-first-midterm-election#:~:text=According%20to%20data%20from%20the,cast%20a%20ballot%20in%202022> (Accessed: 29.09.2023).
10. Literat, I., & Kligler-Vilenchik, N. TikTok as a Key Platform for Youth Political Expression: Reflecting on the Opportunities and Stakes Involved // *Social Media + Society* – 2023. – T. 9. – №. 1.

11. Ohme, J. When digital natives enter the electorate: Political social media use among first-time voters and its effects on campaign participation // Journal of information technology & politics. – 2019. – Т. 16. №. 2. – С. 119-136.
12. Brito, K., Paula, N., Fernandes, M., & Meira, S. Social media and presidential campaigns—preliminary results of the 2018 Brazilian presidential election // Proceedings of the 20th annual international conference on digital government research – 2019. – С. 332-341.
13. Larsson, A. O. Online, all the time? A quantitative assessment of the permanent campaign on Facebook // New media & society. – 2016 – Т. 18. – №. 2. – С. 274-292.
14. Haenschen, K., & Wolf, J. Disclaiming responsibility: How platforms deadlocked the Federal Election Commission's efforts to regulate digital political advertising // Telecommunications Policy. – 2019 – Т. 43. – №. 8.
15. FEC Concludes Certain Facebook Ads Require Disclaimers; Rulemaking on Disclaimers Close at Hand. URL: <https://www.wiley.law/newsletter-January2018-ELN-FECConcludesCertainFacebookAdsRequireDisclaimersRulemakingonDisclaimersCloseatHand> (Accessed: 29.09.2023).
16. Fowler, E. F., Franz, M., & Ridout, T. (2021). Political advertising in the United States. Routledge.
17. Dobber, T., Ó Fathaigh, R., & Zuiderveen Borgesius, F. The regulation of online political micro-targeting in Europe // Internet Policy Review, – 2019. –Т. 8. – №. 4.
18. Zhuravskaya, E., Petrova, M., & Enikolopov, R. Political effects of the internet and social media // Annual review of economics. – 2020. – Т. 12. – С. 415-438.
19. O vyborakh v Respublike Kazakhstan [On Elections in the Republic of Kazakhstan]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002464_/z952464.htm (Accessed: 29.09.2023).
20. Ob onlain-platfornax i onlain-reklame [On online platforms and online advertising]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000018> (Accessed: 29.09.2023).
21. O personal'nykh dannyx i ikh zashchite [On personal data and their protection] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000094/z13094.htm> (Accessed: 29.09.2023).
22. Otchet o postuplenii i raskhodovanii sredstv izbiratel'nykh fondov politicheskikh partii [Report on the receipt and expenditure of funds from the election funds of financial parties]. URL: [https://election.gov.kz/upload/docs/2023/03/%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%8B%202023/%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B4%201203%20\(2\).pdf](https://election.gov.kz/upload/docs/2023/03/%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%8B%202023/%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B4%201203%20(2).pdf) (Accessed: 29.09.2023).

Мақаланың редакцияға түскен күні: 09-11-2023

Мақаланың жарияланған күні: 27-06-2024

*Айдана Калдыбекова¹, Синан Өзбек²,
Қарғаш Жанпейісова³, Еркеш Қожбанхан⁴*

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты
e-mail: aidanakaldybekova@gmail.com

²Коджағлі университетінің Философия бөлімінің меңгерушісі,
PhD, профессор
(Измит, Түркия)
e-mail: hursozbek@gmail.com

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
«Саясаттану» кафедрасының доценті, саяси ғылымдарының кандидаты,
(Астана, Қазақстан)
e-mail: zhanpeisova73@mail.ru

⁴ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының аға ғылыми қызметкері
(Астана, Қазақстан)
e-mail: kozhbankhan@gmail.com

*Демократияның басты жауы – білімсіздік пен популизм.
Осыны естен шығармаған жөн.
Қ. Тоқаев¹*

ПОСТ-ШЫНДЫҚ, ПОПУЛИЗМ ЖӘНЕ ЖАҢА МЕДИА АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

Аңдатпа. Бұл мақалада пост-шындық тұжырымдамасы популизммен және қазіргі кездегі ең өзекті мәселе болып табылатын жаңа медиамен байланысы зерттелді. Зерттеу барысында бірнеше ғалымдардың ойлары мен олардың берген анықтамаларына шолу жасалды. Сонымен қатар, батыстық демократия қоғамында объективтік фактілерден гөрі, қоғамдық пікір эмоцияларға жүгіну арқылы қалыптаса бастаған пост-шындық саясатының көріністері мен популистік қозғалыстарды салыстыру арқылы зерттелді. Және осы үрдістер мен популистік қозғалыстардағы қоғамдық пікір мен санаға ықпал еткен медианың қатынасы туралы тұжырымдамалар берілді..

Түйін сөздер: *пост-шындық, популизм, медиа, популистік қозғалыстар, саясат.*

Айдана Калдыбекова, Синан Өзбек, Қарғаш Жанпейісова, Еркеш Қожбанхан
СВЯЗЬ МЕЖДУ ПОСТПРАВДОЙ, ПОПУЛИЗМОМ И НОВЫМИ МЕДИА

1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylygy-1-kyrkuiek

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь между концепцией постправды и популизма и новыми медиа, что является наиболее актуальной проблемой сегодня. В ходе исследования были рассмотрены мысли ряда ученых и их определения. Кроме того, оно изучалось путем сравнения проявлений политики постправды и популистских движений в западных демократических обществах, где общественное мнение формируется путем апелляции к эмоциям, а не к объективным фактам. Также были проанализированы понятия о взаимосвязи средств массовой информации, влиявших на общественное мнение и сознание в популистских тенденциях и движениях.

Ключевые слова: *постправда, популизм, медиа, популистские движения, политика*

Aidana Kaldybekova, Sinan Ozbek, Kargach Zhanpeisova, Yerkesh Kozhbankhan

THE LINK BETWEEN POST-TRUTH, POPULISM AND NEW MEDIA

Abstract. This article examines the relationship between the concept of post-truth and populism and new media, which is the most pressing issue today. The study examined the thoughts of a number of scientists and their definitions. It has also been studied by comparing the manifestations of post-truth politics and populist movements in Western democratic societies, where public opinion is formed by appealing to emotions rather than objective facts. The concepts of the relationship between the media that influenced public opinion and consciousness in populist trends and movements were also analyzed.

Keywords: *post-truth, populism, media, populist movements, politics.*

Кіріспе

Соңғы кездері саясаттанушылар, зерттеушілер, сапаршылар және журналистер арасында «популизм» немесе «популист» сөздері көп қолданылып жүр. Бұған Америка және Еуропа елдерінде популистік саяси құбылыстың жаппай толқыны жүруі себеп болып отыр. Дамыған елдерде туындаған бұл құбылыс дамушы елдерде де өз көрінісін табуда. Сондықтан, қазіргі саясатты қалыптастырудағы популизмнің маңыздылығы жоғары болғандықтан, осы саяси құбылысты зерттеудің маңыздылығы да соғұрлым артып келеді.

Осы құбылысқа кең талдау жасау нәтижесінде популизмді тарихи қалыптасқан саяси сананың түрі және құндылықтар мен үміттерді манипуляциялауға негізделген саяси қызмет деп анықтауға болады.

Саяси ғылымда популизм көбінесе саяси қозғалыс ретінде қарастырылады. Осы бағыттағы жетекші зерттеушілердің бірі, Джорджия университетінің профессоры Кас Мудде популистік қозғалыстардың негізгі идеясы қоғамды «халық» және «элита» болып бөлу деп сипаттайды. Ал швейцариялық саясаттанушы Урс Альтерматт «популистік қозғалыстар белгілі бір қоғамдағы жедел модернизация серпіні экономика, саясат және

мәдениет арасындағы тепе-теңдікті бұзып, халықтың кең шеңберінде белгісіздік, қорқыныш пен шиеленісті тудырған кезде пайда болады» деп анықтама береді [1].

Популистік идеялар демократиялық, консервативті, реакциялық тенденцияларға негіз бола отырып, сәйкесінше «солшыл популизм», «оңшыл популизм» болып бөлінеді. Оңшыл популистік қозғалыстар негізінен көші-қон дағдарысына, демографиялық ауысуларға, ұлттың басын біріктіру қажеттігіне жауап ретінде пайда болып отыр. Солшыл популистік қозғалыстар болса, жаһандану салдарына реакция (антиглобализм), жалақы мен әлеуметтік төлемдердің өсуін талап ету сияқты саяси талаптардың айналасында шоғырланып отыр [2].

Осы тұста, «біз» және «бөтендер» болып бөліну популистік саясаттың маңызды аспектісі болып табылады. Мысалы, оңшыл популизмде бұл «біз» және «мигранттар» арасындағы дихотомия саяси әрі экономикалық басымдыққа ие титулды ұлт пен дамудың тежегіші ретінде қарастырылатын «мигрант», «келімсектер» деп бөлінуде көрініс табады. Ал теңдік пен еркіндікке басымдылық беретін солшыл популизмде «біз» және «бөтендер» арасындағы айырым «капиталистер»/«олигархия» мен қарапайым халық арасында жасалған айырымнан көрініс табады. Яғни солшыл популизмнің мақсаты халықтың табысын арттыру және әлеуметтік қамсыздандыруды жақсарту болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында пост-шындық тұжырымдамасы популизммен және қазіргі кездегі ең өзекті мәселе болып табылатын жаңа медиамен байланысын бірнеше ғалымдардың берген анықтамаларына шолу жасалды. Сонымен қатар, Еуропа және Америка елдерінде орын алған саяси популистік қозғалыстар мен тәжірибелеріне салыстырмалы саяси талдау жүргізілді.

Әдебиетке шолу

Популизм төңірегінде саясаттанушылар, әлеуметтанушылар мен философтар арасында қызықты пікірталас туды. Олардың ішінде ең қызықты және тартысты мәселелер Эрнесто Лаклау мен Славой Жижектің еңбектерінде ұсынылған. 2005 жылы Э.Лаклаудың «Популистік ақыл-ой туралы» «On populist reason» кітабы жарық көргеннен кейін өрбіген пікірталастардың жалпы шеңбері мен негізгі қайшылықтары анықталды [3]. Э.Лаклау популизм ұғымына оң, жағымды мағына берді. Оның көзқарасы бойынша, қазіргі әлемде тек қана қысымға ұшыраған және маргиналданған топтарды популизмнің көмегімен жұмылдыру ғана демократиялық процедуралардың әлсіреуін және саясаттан кейінгі әкімшілік басқару аясында саясаттың біртіндеп жойылуын тоқтата алады. Э.Лаклау концепциясы бойынша популизм феноменін саяси құбылыстан бөліп қарауға болмайды. Кез келген саяси қозғалыс, әсіресе, билік үшін күрес күшейген кезеңдерде популистік сипат алады. Эрнесто Лаклау

мен Шантал Муфф популизмнің салауатты, белсенді демократия үшін маңызды екенін айтады [4].

Алайда словениялық ғалым С.Жижек Э.Лаклаудың бұл көзқарасына сыни оймен қарап, популизмнің прогрессивті рөліне деген үміті қате екенін атап өтті. С.Жижектің негізгі қарсылығы популизмнің саясатқа қарсы табиғаты туралы еді, немесе қоғамдағы қандай да болсын қиын жағдайды талдау мүмкін болмаған жағдайда барлық жағымсыз құбылыстардың кінәсі бір псевдо жауға жүктелетіндігін алға тартты. С.Жижектің пікірінше, популизм кез келген қоғамға тән ішкі қарама-қайшылықты сыртқа шығарады [5].

Ал қазіргі медианың және цифрлық қоғамның дамыған кезеңінде популизмнің өршуі, қоғамдық пікірдің бөлшектенуі, ақылға қонымды емес, эмоционалды түрде сендіретін саяси тілдің таралуы - осы оқиғалардың барлығы цифрландырудың да, сентиментализацияның да түсіндірмелі маңыздылығын дәлелдейді. Бұл еркешеліктер популизмнің саяси стилі белгілердің бірі болып табылады [6].

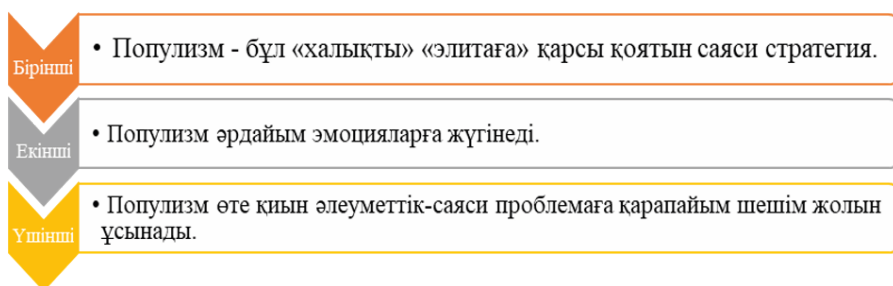
Жалпы популизм он тоғызыншы ғасырдан бастап, тіпті теледидар пайда болғанға дейін де болды. Бірақ медианың революциялық түрде дамуы популизмнің жаңа үлгілері мен технологияларын туындатып отыр. Саяси эмоциялар, популизм және жаңа ақпараттық технологиялар жаңа қоғамдық сферада тоғысатынын да көруге болады.

Негізгі бөлім

Пост-шындық, популизм және жаңа медиа арасындағы байланыс

Ең алдымен популизм мен пост-шындықтың ортақ белгілерін атап өту маңызды болып отыр. Популизмнің көптеген анықтамалары бар, бірақ олардың жалпы үш аспектісі келесідей (1-сурет):

1-сурет. Популизмнің анықтамалары



Популистердің эмоционалды риторикасы қарапайым «адамдардың» ашу, қорқыныш немесе үміт сияқты сезімдері мен көңіл-күйлерін бейнелеуге бағытталған. Популистер бұл эмоцияларды қоғамда туындаған кез келген әлеуметтік-саяси проблемалар үшін саяси элитаны, мигранттарды кінәлау арқылы халықтың күшін бір саяси мақсатқа жұмылдыруға тырысады [7].

Пост-шындық (ағылш. «post-truth») - бұл қоғамдық пікір мен саяси шешімдер фактілер мен объективті шындыққа емес, эмоцияларға, сенімдерге және жеке қалауларға негізделген жағдайды сипаттайтын тұжырымдама. «Пост-шындық» термині әсіресе соңғы жылдары танымал болды, әсіресе саяси науқандарды, медианы және қоғамдық пікірталастарды талқылау контекстінде көріне бастады.

Пост-шындық дәуірінде фактілерді елемеуге немесе күдікпен қабылдауға болады, оның орнына эмоционалды айыптаулар, манипуляциялық кеңестер мен идеологиялық нанымдар жиі айтылады. Ақиқаттан кейінгі мақсат нақты шындыққа сәйкес келмесе де, қоғамда белгілі бір пікір немесе көңіл-күй қалыптастыру болуы мүмкін.

Пост-шындық көбінесе қоғамдық пікірді манипуляциялау үшін қолданылатын жалған ақпараттың, жалған жаңалықтардың және манипуляциялық коммуникация әдістерінің әртүрлі түрлерімен байланысты. Бұл билікке деген сенімнің төмендеуіне, саяси қақтығыстардың күшеюіне және қоғамдық диалогтың деградациясына әкелуі мүмкін.

2-сурет. Пост-шындық саясаты мен популизмнің байланысы



Жоғарыдағы (2-сурет) суреттен көріп отырғанымыздай пост-шындық саясаты мен популизмнің байланысын дәл осы жерден байқауға болады: популизм көбінесе эмоционалды риториканы қолданады, сонымен қатар жиі фактілерді теріске шығарады және фактілермен жұмыс істейтін сарапшыларға, ғалымдарға және журналистерге айып тағады. Популистік риторика олардың барлығын элиталар мен истеблишмент деп жіктейді, сондықтан оларды сенімсіз деп санайды.

Популизм және пост-шындық құбылысы қоғамдық пікір мен саяси процестерге айтарлықтай әсер ететін бірқатар ортақ белгілерді көрсетеді. Екі тенденция да қолдауды жұмылдыру және қоғамдық пікір қалыптастыру үшін фактілердің орнына эмоцияларды белсенді қолданады. Ақпаратты манипуляциялау сонымен қатар популизмге де, шындықтан кейінгі шындыққа да тән қасиет болып табылады, олардың талаптарын қолдау үшін дәл емес деректерді пайдаланады. Күрделі мәселелерді олардың әртүрлілігін елемей, жеңілдетілген түрде ұсыну популизмге де, пост-шындыққа да тән. Екі тенденция да саяси немесе әлеуметтік мәселелерді терең қарастырудың орнына қорқыныш пен наразылық сияқты мәселелердің эмоционалды аспектілеріне жүгінеді.

Сонымен, популизм де, шындықтан кейінгі шындық та қоғамдық пікірге айтарлықтай әсер етеді және саясаткерлерге, партияларға немесе нақты оқиғаларға деген көзқарасты қалыптастырады. Осы ортақ белгілерге қарамастан, популизм мен пост-шындық әртүрлі құбылыстарды білдіретінін және саяси мәдениет пен жалпы қоғамға әртүрлі әсер етуі мүмкін екенін ескеру маңызды.

Мысалы, Дональд Трамп жаһандық жылынуға сенбеді, «Бес жұлдыз қозғалысы» болса вакцинацияға қарсы, ал Brexit науқанының басты ұрандарының бірі «бұл елдегі адамдар сарапшылардан шаршады» деген сөз болды. Бұған жауап ретінде саясатты нақты фактілер мен ғылыми дәлелдерге сүйену керек деген үндеу көбейе түседі. Бұндай реакция негізінен азаматтық қоғам ұйымдарынан, сонымен қатар саясаткерлер мен ғалымдар тарапынан келді.

Популист саясаткерлер қолданатын түрлі әдістер туралы айтуға болады. Көп жағдайда, популист саясаткерлер ұлтшылдықты алға тартып, иммигранттарды немесе өзге ұлт өкілдерін қауіп ретінде көрсетеді. Бұл жерде назар аударатын нәрсе – дұшпан бейнесі саясаттың қақ ортасына орналастырылуда. Мысалы, Трамп мексикалықтардың Америкаға заңсыз келгендіктерін және Америка экономикасына қауіп төндіріп тұрғандығын алға тарта отырып, Америка мен Мексика шекарасына қабырға тұрғызуға шақырды. Екіншіден, популист саясаткерлер халық пен элита арасында айырым жасауға тырысады. Бұл жерде популист саясаткерлер «элита халықты қанап жатыр» деген сияқты тұжырымдамаларды алға тартады. Мысалы, Испаниядағы «Подemos» солшыл популистік партиясының ұстаныма сәйкес қоғам саяси шешім қабылдау үшін өкілдік тетіктерге мәжбүр қалған, ал өкілдік тетіктерін элиталар жаулап алған. Үшіншіден, популист саясаткерлер үнемі бір қауіп-қатердің бар екендігін алға тартып, ол туралы түсінікті қалыптастырып отырады. Бұндай саясаткерлер сырқы күштер мен ішкі жаулардан төнген қауіп-қатер туралы үнемі ақпарат таратып отырады.

Көріп отырғанымыздай, популизммен бірге саяси дискурс немесе риторика алдыңғы қатарға шықты. Бұл саяси дискурс сезім мен сенімге негізделген. Саяси дискурс нәтижесінде адамдар ашуға бой алады және қолда бар нығметтерден айырылып қалудан қорқады. Мәселен, Еуропадағы популист саясаткерлердің саяси дискурстарына назар аударатын болсақ, ол жерде дискурс көбінесе табысы төмен адамдардың табысы жоғары адамдарға қарсы ашу ызасын тудыруға және «иммигранттар сендердің жұмыс орындарыңды тартып алуда» деген қорқыныш сезімін оятуға бағытталған [8].

Популистік риторика әлеуметтік медиа арқылы оңай әрі тез таралады. Мәселен, батыс елдеріндегі популист саясаткерлер өздерінің үндеулерінде есірткі, қауіпсіздік, терроризм, медиа, ұлттық құндылықтар, иммиграция және босқындар мәселелерін қоғамдағы күрделі проблемалар ретінде қарастырады. Осы тұста көріп отырғанымыздай, популист саясаткерлер әлеуметтік медианы пост-шындықтың құралы ретінде пайдалануда.

Пост-шындық дәуірін тиімді пайдаланып жүрген популист саясаткерлер қоғамдағы ақиқат пен шындықты айтудан гөрі күмән тудыратын мәлімдемелер жасайды. Бұл саясаткерлер негізсіз және ешқандай дәлелі жоқ идеяларын алға тартады. Бұған қоса, бұл тұжырымдар абсолютті шындық ретінде ұсынылады және үнемі қайталанып тұрады. Осылайша, пост-шындық саясаткерлері өздерінің шындығы мен ақиқатын өндіріп шығарады [9].

Бүгінгі күні ақпарат құралдары дәстүрлі қолданыстан мүлдем өзгеше және күрделі әрі аралас сипатқа ие. Медиа қазіргі уақытта газеттер мен телеарналардан бөлек әлеуметтік желілер (Twitter, Facebook және т.б.) және түрлі дискуссиялық сайттарды (Digg, Reddit, Yahoo Buzz және т.б.) қамтуда.

Бір сөзбен айтқанда, медиа өте күрделі құрылымға ие. Мүмкін медианың бұл күрделі құрылымын пост-шындықты тудыратын факторлардың қатарына жатқызуға болады. Себебі, медианың алуан түрлілігі жалғанды ақиқатқа айналдырып, кез келген негізсіз жайттарды шындық ретінде қабылдауға қолайлы алғышарттар дайындайды. Медианың алуантүрлілігінің арқасында жалған ақпарат лезде шекараларды кесіп өтіп, барша жұртшылыққа таралады. Әрине, әлемде болып жатқан оқиғалар туралы бірден хабардар болу – бүгінгі медианың жағымды жағы. Алайда, пост-шындық тұрғысынан қарастырғанда, бұл кемшілікке айналады [10].

Медианың күрделілігін және алуантүрлілігін, әсіресе, популист саясаткерлер тиімді пайдаланады. Әлеуметтік желілердің арқасында интернетте барлық ақпарат пен түрлі пікірлер таралады. Дегенмен мұндай жағдайда қандай ақпараттың және пікірдің дұрыс, қайсысы бұрыс екендігі белгісіз әрине. Себебі, кез келген ақпарат немесе пікір интернетте таралғанға дейін, ол ақпараттың немесе пікірдің ақиқат немесе жалған екендігін тексеретін сүзгіден өтпейді. Басқаша айтқанда, ақпаратты тексеру механизмдері жоғалады. Адамдар әлеуметтік медианы газет пен теледидардың орнына жаңалық көзі ретінде қабылдайды. Нәтижесінде факт шындық болудан қалып, біз өмір сүретін ортаның сезімдері мен сенімдеріне сәйкес қалыптасатын құбылысқа айналады.

Нәтижесінде, популист саясаткерлер әлеуметтік медианы пост-шындықтың құралы ретінде қолданады. Нәтижесінде әлеуметтік медиа популист саясаткерлердің ең тиімді қаруына айналып отыр.

Батыс елдерінде популизм мен пост-шындықтың ұштасуы

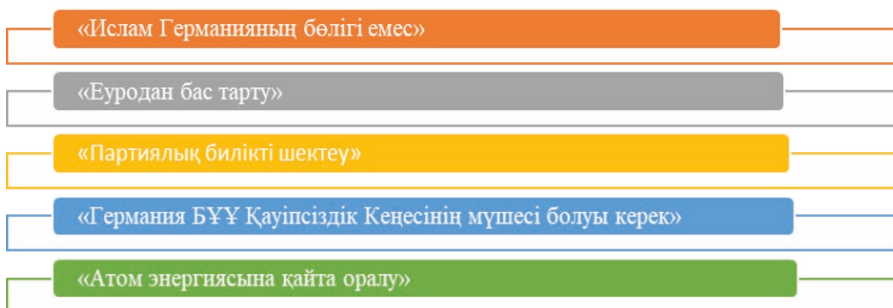
Соңғы жылдары Батыс елдерінде орын алған саяси оқиғалар дамушы елдерде ғана емес, консолидацияланған демократия елдерінде де популистік технологияларға деген сұранысты көрсетті. В.Алтерматт 80-ші жылдардың аяғынан бастап Еуропа елдерінде оңшыл популизмнің кең таралуын атап өтеді. Оның үстіне оңшыл популистік күштер әртүрлі жолдармен жетістікке жетті. Мысалы, Дания, Норвегия, Финляндия, Швецияда олар жоғары салықтар мен әлеуметтік-демократиялық әл-ауқат мемлекетінің скандинавиялық моделіне қарсы күреспен байланысты. Бельгияда оңшыл популистер тілдік негізде бірігіп, елді

федерализациялаудың тұрақты жақтаушылары болды. Италияда 1994 жылғы парламенттік сайлауда харизматикалық саясаткер Сильвио Берлускони өзінің меншігіндегі бұқаралық ақпарат құралдарын өзінің танымалдығы үшін пайдалана отырып, өзі басқарған «Алға Италия» партиясын жеңіске жеткізді.

Еуропаның бірқатар басқа елдерінде көші-қон толқындары мен жетекші саяси күштердің әлеуметтік бағдарланған саясаты мен экономикалық проблемаларға байланысты оңшыл популистік партиялар пайда бола бастады. Мұндай партиялар Австрияда ең үлкен табыстарға қол жеткізді. Мысалы, «Австрия Бостандық партиясы» - 1999 жылы Йорг Хейденнің басшылығымен парламенттік сайлауда екінші нәтижеге қол жеткізді, ал 2017 жылдың 15 қазанында Хайнц-Кристиан Штрахе бастаған партия үшінші орынды иеленді.

Ал «Алтын таң» грек ұлтшыл саяси ұйымы мультикультурализм мен батыстық жаһандану саясатына қарсы тұрды, заңсыз иммигранттарды жаппай депортациялаудың жақтаушысы болды, әлеуметтік күн тәртібін өз мүдделері үшін белсенді пайдаланды. «Германия үшін альтернатива» ультра-оңшыл партиясы 2013 жылы құрылып, 2017 жылғы парламенттік сайлау қорытындылары бойынша Германиядағы үшінші ірі партияға айналды.

3-сурет. «Германия үшін альтернатива» ультра-оңшыл партиясының ұрандары



Бұл ұрандар Германия халқы арасында барған сайын қолдау таба бастады.

Солшыл популистік партиялар да сайлаушылардан зор қолдауға ие. 2015 жылғы Грециядағы парламенттік сайлауда «Сириза» радикалды солшыл күштерінің популистік коалициясы үкіметтің неolibералдық саясатының, ЕО мен ХВҚ-ның қарыздары үшін Грецияға жүктелген үнемдеу бағдарламаларының салдарынан жоғалған ұлттық егемендікті қайтаруды қолдай отырып, жеңіске жетті.

Иммиграцияға және соған байланысты әлеуметтік-мәдени процестерге қатаң қағидалар ұстанатын Нидерландыдағы ұлтшыл-популистік «Бостандық партиясы» 2017 жылғы парламенттік сайлауда екінші орынға шықты. Ал «Brexit» саяси компаниясы нәтижесінде

Ұлыбританияның ЕО-тан шығуды үндеген оңшыл популистер тиісті референдумда жеңіске жетеді. Лейбористік партияның қазіргі жетекшісі Джереми Корбин бай-британдықтар мен елдің қалған бөлігі арасындағы айырмашылықты азайтуға шақырады, ресурстарды қайта бөлуді және жұмысшылардың жалақысын жоғарылауын талап етті. оның бұл ұстанымын популистік сипатқа ие деп айып тағуға негіз болды. Сайлау алды компаниясы басырысында Джереми Корбин билікке қол жеткізу үшін елдің энергетикалық секторын ұлттандыруға, әскери шығындарды қысқартуға, елдің ядролық қалқанын қымбат модернизациялаудан бас тартуға және байларға салықты өсіруге шақырды.

Популистік ұрандар постсоциалистік елдерде де резонанс тудырды. Румыния мен Болгарияда ұлттық және әлеуметтік проблемалар саяси мақсаттар үшін пайдаланылды. Мысалы әлеуметтік уәделер жиынтығы, этникалық «келімсектерге» қарсы антипатия және мемлекет басында мықты лидер болу қажет деген ұрандар саясиландырылды. Сербияда, Хорватияда және Словакияда «ұлы мемлекет» құру идеялары кең таралды [11].

Сонымен қатар, популистік ұрандар Оңтүстік Америкада ғана емес Америка континентінде де сұранысқа ие. 2017 жылы Америка Құрама Штаттарында оңшыл популист Дональд Трамп президенттік сайлауда «Американы қайтадан ұлы қыламыз» деген үндеуімен күтпеген жеңіске жетті [12].

Осылайша оң және сол популизмнің негізгі принциптері мен сипаттамаларына аналитикалық шолу жасалды. Талдау негізінде осы саяси доктриналардың әрқайсысының элиталарға, экономикалық стратегияларға, ұлттық бірегейлікке, көші-қон саясатына қатысты негізгі аспектілерін көрсететін салыстырмалы кесте жасалды (1-кесте).

1-кесте. Көші-қон саясатына қатысты негізгі аспектілер

Сипаттамасы	Оң популизм	Сол популизм
Элита	Саяси элитаны сынау	Корпоративті және қаржылық элиталарды сынау
Экономика	Ұлттық экономиканы қорғау, көбінесе протекционизмге және иммиграцияны шектеуге баса назар аударатырып, жергілікті өнеркәсіпті қолдау	Әлеуметтік теңсіздіктермен, байларға салынатын жоғары салықтармен күресу, жұмысшылардың құқықтарын қорғау, әлеуметтік бағдарламалар және халықты қамтамасыз ету
Ұлттық бірегейлік	Мәдени және ұлттық бірегейлікке баса назар аудару	Мәдени және этникалық ертүрлілікті қолдау, азшылық құқықтары үшін күрес
Миграция	Көші-қонға қарсы тұру, жабық шекараларға және қатаң иммиграциялық саясатқа баса назар аудару	Жаһандық әділеттіліктің бөлігі ретінде көші-қонды қолдау, мигранттар мен босқындардың құқықтарына баса назар аудару, ксенофобиямен күресу

Бұл жалпы тенденциялар және нақты саяси қозғалыстар әртүрлі елдердегі контекстке және нақты саяси жағдайларға байланысты көптеген аспектілерде әртүрлі болуы мүмкін. Дегенмен, жоғарыдағы кесте оң және сол популизмнің мәні мен қазіргі саяси процестер мен әлеуметтік динамикаларға әсерін одан әрі түсінуге негіз болады.

Талдау нәтижесінде бірқатар либералды демократиялық үкіметтердің мигранттардың жаппай ағынына қарсы тұра алмауы, көпмәдениетті саясаттың күйреуі сияқты үрдістер популистік ұрандарды ұлтшылдықпен біріктірген саяси партиялар мен қозғалыстардың танымал болуының себебі болғанын көре аламыз. Нәтижесінде ұлттық популизм феномені адамдардың ұлттық сезімдерін эксплуатациялауға және саяси күресте популистік әдістерді қолдануға негізделген саяси қызметтің бір түрі ретінде пайда болғанын көріп отырмыз.

Қорытынды

Пост-шындық, популизм және жаңа медиа арасындағы байланысты талдаудан бұл құбылыстардың өзара байланысты екендігі және қоғамдық сана мен саяси процестерге әсер ететіндігі көрінеді. Популистік риторика және пост-шындық екеуі де фактілердің орнына эмоцияларды пайдаланады, бұл қоғамдық пікірді манипуляциялауға ықпал етеді. Жаңа медиа, әсіресе әлеуметтік медиа, осы риториканы таратуда және шындықтан кейінгі шындықты құруда шешуші рөл атқарады, мұнда фактілердің ақиқаты олардың сенімдері мен эмоцияларына сәйкес келуінен гөрі маңызды болмайды. Бұл құбылыс шындық пен өтіріктің арасындағы айырмашылықты қиындатып қана қоймайды, сонымен қатар шындықтың табиғатын өзгертеді, оны субъективті қабылдау мен сенімнің объективі арқылы қалыптастырады. Осылайша, пост-шындық пен популизм контекстінде жаңа медиа ақпарат таратушылардың рөлін ғана емес, сонымен қатар қазіргі саяси мәдениет пен қоғамдық қатынастарды анықтайтын идеологиялық жүктемелерді қалыптастыруда белсенді қатысушыларды да ойнайды.

Ұсынылған мәліметтерден популистік қозғалыстар мен идеологиялар, соның ішінде олардың пост-шындықпен үйлесуі батыс елдеріндегі саяси процестерге айтарлықтай әсер ететіндігі көрінеді. Бұл құбылыс эмоцияларды манипуляциялаудан бастап, өз идеяларын тарату үшін жаңа медиа мен әлеуметтік медианы белсенді пайдалануға дейін популистік саясаткерлер қолданатын әртүрлі стратегиялар мен тактикалар арқылы көрінеді.

Талдаудан көргенізідей, қоғамда пост-шындық пен популизмнің таралуы бірқатар қауіптер мен тәуекелдерді тудырады.

Біріншіден, бұл жалған ақпарат және фактілерді бұрмалау, бұл ақпарат көздеріне деген сенімнің жоғалуына және қоғамдық дискурстың әлсіреуіне алып келеді.

Екіншіден, пост-шындық және популистік тәсілдер көбінесе күрделі мәселелерге қарапайым шешім ұсынады және әртүрлі топтар арасындағы қақтығыстарды күшейту арқылы қоғамның одан әрі поляризациясына

ықпал етеді.

Үшіншіден, популизм азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қауіп төндіре отырып, тәуелсіз институттар мен құқықтық кепілдіктерге нұқсан келтіреді. Сонымен қатар, проблемалардың күрделілігін елемей тиімсіз немесе зиянды саяси шешімдерге алып келеді.

Нәтижесінде, қалыптасқан мемлекеттік билік институттарына популистік шабуылдар демократиялық процестер мен институттарға деген сенімге нұқсан келтіреді. Тұтастай алғанда, бұл құбылыстар мұқият талдауды және тиімді қарсы шараларды қабылдауды қажет ететін маңызды қиындықтарды тудырады.

Қазақстанда пост-шындық пен популизмнің таралуын болдырмау, сондай-ақ демократиялық институттар мен қоғамдық сенімді нығайту үшін келесі ұсыныстарды ұсынуға болады:

Бірінші, медиа білім беруді ілгерілету. Бұл азаматтардың ақпаратты манипуляциялау әдістері, тексеру фактілері және сыни ойлау туралы хабардарлығын арттыру оларға сенімді ақпарат пен жалған ақпарат арасындағы айырмашылықтарды көруге көмектеседі.

Екінші, тәуелсіз медиа ұйымдардың құруына алғышарттар жасау. Тәуелсіз медиа ұйымдар мен журналистік қауымдастықты қолдау саяси оқиғаларды объективті түрде жариялау үшін кеңістік құруға және әртүрлі ақпарат көздеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Үшінші, қоғамдық диалог пен қатысуды дамыту. Ашық және инклюзивті қоғамдық диалогқа ықпал ету, соның ішінде халықтың әртүрлі топтарының шешім қабылдауға қатысуы қоғамның поляризациясын азайтып, қоғамдық пікірді манипуляциялау қаупін азайтады.

Төртінші, білім берудегі сыни ойлауды ынталандыру. Білім беру бағдарламаларына сыни ойлау, ақпаратты талдау және медиа сауаттылықты дамыту элементтерін енгізу азаматтарды ақпаратты саналы қабылдауға және негізделген шешімдер қабылдауға дайындауға көмектеседі.

Бұл шаралар Қазақстанда пост-шындық пен популизмнің таралуына байланысты тәуекелдерді азайтуға және демократиялық институттар мен қоғамдық сенімнің нығаюына ықпал етуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. М.: РГГУ, 2000. С. 251.
2. Douglas V. Porpora (2020): Populism, citizenship, and post-truth politics, Journal of Critical Realism, DOI: 10.1080/14767430.2020.1800967
3. Laclau, E. On populist reason. Verso, 2005. 288 p.
4. Mouffe, C. (2013). Agonistics : thinking the world politically. London, NY: Verso
5. Zizek S. Against the Populist Temptation // Critical Inquiry. Spring. 2006. Vol. 32. P. 551–574.
6. Maldonado MA (2017) Rethinking Populism in the Digital Age: Social Networks, Political Affects and Post-Truth Democracies. Congreso AECPA, Santiago de Compostela, 20-22 Sep

-
7. In Ana Falcato & Sara Graça da Silva (eds.), *The Politics of Emotional Shockwaves*. Palgrave Macmillan. pp. 165-186 (2021)
 8. Urbinati, N. (2013). *The Populist Phenomenon*. *Raisons politiques*, 51, 137-154. <https://doi.org/10.3917/rai.051.0137>
 9. Juan F González-Bertomeu, Maria Paula Saffon, *What Is Populism?*, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 15, Issue 4, October 2017, Pages 1231–1237, <https://doi.org/10.1093/icon/mox090>
 10. Luca Manucci, *Populism and the Media*, *The Oxford Handbook of Populism* Edited by Cristobal Rovira Kaltwasser, Paul A. Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostiguy Oxford University Press, 2017.
 11. Mudde C. 2007. *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press
 12. Wojczewski, T. (2020). *Trump, Populism, and American Foreign Policy*. *Foreign Policy Analysis*, 16(3), 292–311. <https://doi.org/10.1093/fpa/orz021>

REFERENCES:

1. Al'termatt U. *Jetnonacionalizm v Evrope* [Ethnonationalism in Europe].
2. Douglas V. Porpora (2020): *Populism, citizenship, and post-truth politics*, *Journal of Critical Realism*, DOI: 10.1080/14767430.2020.1800967
3. Laclau, E. *On populist reason*. Verso, 2005. 288 p.
4. Mouffe, C. (2013). *Agonistics : thinking the world politically*. London, NY: Verso
5. Zizek S. *Against the Populist Temptation // Critical Inquiry*. Spring. 2006. Vol. 32. P. 551–574.
6. Maldonado MA (2017) *Rethinking Populism in the Digital Age: Social Networks, Political Affects and Post-Truth Democracies*. Congreso AECPA, Santiago de Compostela, 20-22 Sep
7. In Ana Falcato & Sara Graça da Silva (eds.), *The Politics of Emotional Shockwaves*. Palgrave Macmillan. pp. 165-186 (2021)
8. Urbinati, N. (2013). *The Populist Phenomenon*. *Raisons politiques*, 51, 137-154. <https://doi.org/10.3917/rai.051.0137>
9. Juan F González-Bertomeu, Maria Paula Saffon, *What Is Populism?*, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 15, Issue 4, October 2017, Pages 1231–1237, <https://doi.org/10.1093/icon/mox090>
10. Luca Manucci, *Populism and the Media*, *The Oxford Handbook of Populism* Edited by Cristobal Rovira Kaltwasser, Paul A. Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostiguy Oxford University Press, 2017.
11. Mudde C. 2007. *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press
12. Wojczewski, T. (2020). *Trump, Populism, and American Foreign Policy*. *Foreign Policy Analysis*, 16(3), 292–311. <https://doi.org/10.1093/fpa/orz021>

Мақаланың редакцияға түскен күні: 29-03-2023

Мақаланың жарияланған күні: 27-06-2024

**Қарлығаш Әубәкірова¹, Бауыржан Ердембеков²,
Ұшқын Сәйдірахман³**

¹ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КЕ АҚ,
«Абай және ұлттық руханият» ҒЗО ғылыми қызметкері, PhD
e-mail: kz.aubakirova@gmail.com

² «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КЕ АҚ,
«Абай және ұлттық руханият» ҒЗО аға ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
e-mail: yerdembekov_baurzhan@shakarim.kz

³ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КЕ АҚ,
ғылыми қызметкер
(Семей, Қазақстан)
e-mail: ushkyn86@gmail.com

АЛАШ ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ЦЕНЗУРА

Аңдатпа. Мақалада алаш идеясының насихатталуына қатаң тыйым салған кеңес өкіметінің цензура саясаты қарастырылған. Зерттеу нысаны ретінде алаш қайраткерлерінің ғұмырнамалық деректері мен шығармашылық мұрасы, сондай-ақ Семей өлкетану мұражайы мен Семей қаласындағы «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру» мұрағат қорының архив материалдары пайдаланылды. Алаш қайраткерлерінің ғұмырнамасы, тарихи деректер мен нарративті деректер өзара тарихи-салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу тәсілдері негізінде талданып, биографиялық параллель және контент анализ (сандық, сапалық) әдісі арқылы гипотезалық тұжырымдардың дәлелі айқындалды. Зерттеу нәтижесінде отарлау саясаты мен тәуелсіздік үшін күрес саналатын түрлі қозғалыстар мен көтерілістердің негізгі төркіні идея үшін күрес екендігі анықталып, алаш идеясының анықтамасы берілді. Сонымен қатар, алаш идеясының насихат жұмысын қатаң бақылауға алған цензура механизміне қарсы идеологиялық жұмысты астыртын, құпия немесе бүркемелі түрде жүргізу әдістері анықталды.

Түйін сөздер: репрессия, цензура, алаштану, идея, идеология, ұлтшылық, колонизация.

Қарлығаш Аубакирова, Бауыржан Ердембеков, Ұшқын Сайдирахман ИДЕЯ АЛАШ И ЦЕНЗУРА

Аннотация. В статье рассматривается цензурная политика советской власти, которая строго запрещала пропаганду идеи Алаш. В качестве объекта исследования использованы летописные данные и творческое наследие деятелей Алаш, а также архивные материалы Семипалатинского краеведе-

ского музея и архивного фонда КГУ «Центр документации новейшей истории». Были проанализированы исторические данные и нарративные данные на основе взаимных историко-сравнительных и сопоставительных подходов к исследованию, выявлены доказательства гипотезных выводов методом биографической параллели и контент-анализа (количественного, качественного). В результате исследования было определено, что основной причиной различных движений и восстаний, против колониальной политики и борьбой за независимость, является борьба за идею, а так же дано определение идее Алаш. Кроме того, были выявлены методы подпольного, тайного или замаскированного проведения идеологической работы против механизма цензуры, который жестко контролировал пропагандистскую работу идеи Алаш.

Ключевые слова: репрессия, цензура, алашование, идея, идеология, национализм, колонизация.

Karlygash Aubakirova, Bauyrzhan Yerdembekov, Ushkyn Saidirakhman THE IDEA OF ALASH AND CENSORSHIP

Abstract. The article examines the censorship policy of the Soviet government, which strictly prohibited the propaganda of the idea of Alash. Chronicle data and the creative heritage of Alash figures, as well as archival materials of the Semipalatinsk Museum of Local Lore and the archive fund of East Kazakhstan Region (now Abai region) were used as the object of research. Historical data and narrative data were analyzed on the basis of mutual historical-comparative and comparative approaches to research, evidence of hypothetical conclusions was revealed by the method of biographical parallel and content analysis (quantitative, qualitative). As a result of the study, it was determined that the main cause of various movements and uprisings, considered colonial policy and the struggle for independence, is the struggle for the idea, and the definition of the idea of Alash is given. In addition, methods of underground, secret or disguised ideological work against the censorship mechanism, which tightly controlled the propaganda work of the idea of Alash, were revealed.

Keywords: repression, censorship, Alash studies, idea, ideology, nationalism, colonization.

Кіріспе

Кеңестік цензура – «әлеуметтік реализм» деп аталатын тоталитарлық басқару жүйесіне негізделген, кез-келген идеологиялық үрдісті қатаң бақылайтын орган. Ол - мәдениет, кино, өнер, сурет және бұқаралық ақпарат құралдарындағы барлық идеяларды бақылауға алып, қажет болған жағдайда шектей алады, жазалай алады. Кеңес өкіметі кезінде негізгі цензураның бақылау жұмысын «Главлит» басқармасы (Әдебиет және баспа басқармасы) жүргізді.

XX ғасырдың бірінші ширегі қазақ тарихында түрлі қозғалыстар мен көтерілістерден көз ашпаған, билік үшін майдан басталған қиын кез

болды. Жылдар бойы астыртын отарлау саясатын жүргізген патшалық Ресейдің идеологиялық жұмысы отарлау идеясынан бас тартпаған, бірақ, механизмдері қатаң, қатыгез формаға ауысқан Кеңес одағының қанды цензурасына айналды. 1917 жылы «Баспа туралы декрет» шығарып, 470-ке жуық буржуазиялық газеттер мен журналдардың көзін жойған жаңа кеңестік цензура пайда болды. Декретке қол қойған В.Ленин: «Қатаң ережелердің барлығы қоғамды тәртіпке келтіріп, ел ішіндегі жағдайдың тезірек реттелуіне әсер етеді. Буржуазияның ең қуатты қаруы – баспасөз. Әсіресе, іргетасы енді ғана қаланып жатқан жаңа билік үшін пулемет пен бомбадан да қауіпті күш баспасөз екенін ұмытпайық. Жаңа тәртіп күшейе салысымен – баспасөзге әкімшілік әсері тоқтатылады» - деп, сөз бостандығына қатысты ережелерге қойылған талаптың себеп-салдарын сол кезеңдегі әлеуметтік жағдайдың тұрақсыздығымен түсіндіреді [1].

Атақты Американың «Тәуелсіздік» декларациясына енгізілген алғашқы өзгерту «Баспасөз және сөз бостандығы» еді. Сөз бостандығын толыққанды қамтамасыз ету жарлығына бола декларацияға өзгеріс енгізген АҚШ интеллигенциясын кезінде кейбір саясаттанушылар күлкіге айналдырса да, 2 ғасырдан астам уақыт аталған өзгерістің қаншалықты орынды және маңызды екендігін айқындап берді. Егер идеологияны тек билік жасайтын болса, жүйе тоталитарлы жүйеге айналып кетеді. Сондықтан, идеология – қарапайым халық, интеллигенция және билік сынды қоғамның барлық мүшелері қатыса алатын, кез-келген пікірді я тұжырымды ашық форматта талқылай алатын ой жүйесі болуы қажет. Бұл жөніне Гарвард университетінің профессоры Роберт Дарнтон «Censors at work» атты еңбегінде атап көрсеткен болатын [2].

Кеңес өкіметі жүргізген цензураға қатысты Бибиченко, Блюм, Левченко, Горяева, Ермолаев сынды ғалымдардың еңбектерін, шетелдік ғалымдардан Лаук, Дюхирст, Дарнтон, Беннигсен, Шанталь, Мак Миллан, Глен сынды ғалымдардың ХХ ғасыр басындағы Орталық Азия мен Қазақ тарихына, Кеңес одағына қатысты жүргізген зерттеулерін ерекше атап өтуге болады. Ал, отандық ғылымда М.Әуезов, Б.Кенжебаев, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмаилов, З.Ахметов бастап, Р.Нұрғали, Т.Кәкішев, Т.Жұртбай, Д.Қамзабекұлы, А.Исмақова, С.Аққұлы, С.Смагулова, С.Смағұл, Қ.Кемеңгер сынды алаштану бағытында зерттеу жасаған ғалымдардың еңбектерін атап өту парыз. Қазақ әдебиеті мен баспасөзінде әр көркем шығарманың сараптама астарында үнемі цензураның әсері мен салдары туралы ғалымдардың тұжырымдары жиі кездеседі. Баспасөз саласында айтуға тыйым салынған тақырыптар астарлап берілуі немесе мүлдем жарияланбауы мүмкін. Ал, көркем әдебиетте цензура символизмнің дамып, метафоралар мен кейіптеулердің түрлі формаларға ауысуына тікелей әсер еткен факторлардың бірі. Жалпы ХХ ғасыр басындағы цензураның қазақ баспасөзі мен әдебиетіне, тарихына әсері әлі толыққанды зерттелмеген тақырып. Жекелеген тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы зерттелсе де, цензура салдарынан жоғалып кеткен, табылмаған, жойылған немесе аты өзгерген, мазмұны өзгерген, идеясы өзгерген шығармалар мен ақпараттардың сандық және сапалық

көрсеткіші толық анықталған жоқ. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті мен цензура ара-қатынасы, әсері, постцензураға ұшыраған шығармалар мен авторлар тағдыры енді ғана зерттеліп, жүйелену барысында. Сондықтан, қазақ әдебиеті, алаш идеясы және цензура тақырыбы бір қарағанда көп зерттелеген тақырыпқа ұқсағанымен, сандық-сапалық көрсеткіштерді анықтау барысында әлі де жүйелі, кең ауқымда зерттеуді қажет ететін тақырып екені айқын.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – кеңестік цензура мен алаш идеясының ара-қатынасын анықтау, кеңестік цензура механизмін, жұмыс істеу алгоритмін түсіну және цензураға қарсы бағыттағы алаш идеясының насихат жолдарын тану. Себебі, кез-келген ел мен елдің арасындағы соғыс та, бітімгершілік те әуелі идеялардың өзара үндесуі мен қарсы келуінен бастау алады. Идеялар майданында түрлі формаға енген ой-пікірлер мен тұжырымдар жүреді. Тек, сол тұжырымдар мен ойлардың түпкі мақсаты идеяға апаратын болғандықтан, кеңестік цензура әскерден бұрын қазақ даласына кеңінен тарай бастаған алаш идеясын аса қауіпті күш санады. Және бұл қауіптің орынды болғанын тарих парағы айғақтап отыр.

Сөздің де, баспасөздің де өзегі – идея! Ендеше, қазақ халқының тәуелсіздігін арман еткен алаш қайраткерлерінің жанталаса қазақ даласында бірінен кейін бірі жалғасын тапқан газет-журналдар ашып, кітап шығара бастауының түп төркінінде алаш идеясының насихаты жатқан еді. Себебі, отарлау саясатына қарсылық әскер, қаржы, білім сынды материалды капиталдан емес, идеядан бастау алатынын алаш қайраткерлері жақсы түсінді. Ал, идеяның негізгі насихат құралы әдебиет, дін, руханият сынды адам баласы үшін аса құнды саналатын сакральды мәнге ие ұғымдармен астасып жатады. Мұстафа Шоқайдың: «Алла елімнің тәуелсіздікке қол жеткізгенін көруді нәсіп етсе, мен тек үгіт-насихат ісімен ғана айналысар едім» – деген сөзінің астарында идеологияның қаншалықты маңызды екені аңғарылады [3]. Ал, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабайұлы бастаған алаш қайраткерлері идеяның маңыздылығын түсініп, отарлау идеологиясына қарсы күш ретінде алаш идеясын пайдалануы шын мәнінде отарлау саясатына қарсы жүргізілген барлық қарсылықтардың ішіндегі ең ұтымдысы әрі күштісі болды. Бір жағынан халықты ояту, сауаттандыру, екінші жағынан азаттық идеясының дәнегін егу алаш қайраткерлерінің әр сөзінде, әр ісінде көрініс тауып отырды. Халықты өз ішінен күшейтіп алмайынша, тәуелсіздік идеясын пісіріп, халықтың жүрегіне жеткермейінше отарлау саясатына қарсы тұру мүмкін емес еді. Тіпті, 1937-1938 жылдардағы репрессияда 105 мың адам жер аударылып, 25000 қазақ интеллигенциясы ату жазасына кесілсе де, алаш идеясының дәнегі ұлт жүрегінде, ой-танымында сақталып, тәуелсіздік алған соңғы 30 жылдан астам уақытта бірден бейсаналы түрде қазақ халқының тарихи жадысын қайта оятқан, патриотизм моделінің үздік үлгісіне айналды [4]. Ал, бар жоғы орта есеппен 37-40 жас ғұмыр кешкен алаш қайраткерлері кеңестік цензурадан айналып өту үшін түрлі әдіс тәсілдерді қолданып, алаш идеясын насихат қылды.

Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижесіне алаш идеясының негізгі индикаторлары анықталып, идеология жұмысындағы көркем әдебиет пен публицистиканың маңызы айқындалды. Кеңестік цензураның жұмыс істеу механизмі көрсетілді. Қазақ тарихындағы прецензура мен постцензураның (1905-1938жж аралығында) тарихи дәйектері архив материалдары негізінде дәлелденіп, алаш идеясының насихат жолдары анықталды.

Зерттеу қорытындысы – кез-келген отарлау саясатына қарсы тұратын ең үлкен күш идея екендігі анықталып, алаш идеясының анықтамасы берілді.

Кеңестік цензураның екі түрі болды: прецензура және постцензура. Прецензура - кеңес идеологиясына қайшы келетін мәтінді жариялауға тыйым салады. Демек, прецензурада идеологияға қарсы мәтін жарыққа шықпайды, жарияланбайды және алдын-ала қысымға ұшырайды.

Постцензура, керісінше, жарияланған мәтінге қатысты заң аясында насихатталуына тыйым салынып, цензураға ұшыраған мәтін үшін автор, редактор, баспагер, бір сөзбен айтқанда осы материалдың жарыққа шығуына қатысы бар барлық адам жазалануы мүмкін. 1905-1938 жылдар аралығында кеңестік цензура кезінде прецензура да, постцензура да қолданылды және екеуі де мәтін авторын жазалады. 1930-1931 жылдарға дейін жазалау тәртібі ескерту, жұмыстан шығару немесе айыппұл салу тәрізді жұмсақ түрде жүзеге асса, 1931 жылдан кейін постцензура репрессияның негізгі заңнамасына айналып, ату жазасына дейінгі аса қатаң өкімдер қолданылды. Кеңестік цензураның жұмыс істеу алгоритмы жалпы цензураның толық ережесі мен шарттарын, талаптарын баршыға ортақ жариялау арқылы өз-өзіне цензура жасау дағдысын да қолданып отырды. Сонымен қатар, әр ауылдағы, шалғай жерлердегі жергілікті тілмаштар мен аудандық газеттердің редакторларынан бастап, үлкен басылымдардың, баспаханалардың жауапты редакторлары да заң аясында жауап беретін болған. Егер, кеңестік идеологияға қарсы мәтін жарыққа шығып кеткен болса, бұл мәтіннің постцензуралық айыбын тек автор ғана емес, осы мәтінді жариялауға жіберген барлық инстанция, тіпті автордың редакцияға немесе саясатқа қатысты жоқ жеке жұмыс орны басшылары да жауап беретін. Себебі, әрбір контрреволюционердің ұлтшылдығына оның жанұясынан бастап, достары, араласатын ортасы және оқу орны мен жұмыс орны да жауап берген.

Алаш идеясы қазақ даласында орын алған саяси жағдайға байланысты Алашорда өкіметін құру идеясымен өзектес. Алайда, Алашорда өкіметі құлағаннан кейін, ресми өкімет жойылды, ал, идея жойылған жоқ. Керісінше, алаш идеясына, яғни тәуелсіздік идеясына жүрек жылытқан алаш қайраткерлерінің жұмысын одан ары аса қарқынды жүргізді. Себебі, *Алаш идеясы – қазақ елінің мемлекет құру жолындағы үздіксіз күресі мен тәжірибесін, халық мүддесін саясат пен руханият тұрғысынан айқындап түсіндіретін азаттық идеясы еді. Ол, саяси-экономикалық, әлеуметтік-философиялық және қоғамдық-тарихи маңызға ие болды. Жалпы адамзаттық құндылықтарға негізделген, рухани этногенезісі, мәдени-*

тарихи танымы өзара ұйтасқан феноменді құбылыс болғандықтан, мемлекеттік идеология ретінде қарастырылатын «тәуелсіздік», «жер», «тіл», «дін», «саясат», «экономика», т.б. мәселелерінде қазақ халқының мақсат-мұратына, ұлттық идентификациясына сай келді. Сондықтан, қазақ халқының таным-болмысымен сай келетін алаш идеясы XX ғасыр басында ерекше қарқынмен насихатталды. Ал, кеңестік идеология, керісінше бұратана халықтарды мүмкіндігінше жойып, қазақ даласын шикізат көзі ретінде ғана қарастырып, қазақ халқын сол шикізатты өндіруде қара жұмыс істейтін жұмысшы тапқа айналдырғысы келген болатын. 1919-1920 жылғы ашаршылық кеңестік биліктің бетпердесін сырғытып, біраз көзқарастың қай бағытта өрбігенін аңғартты. Әсіре байқампаз Ә.Бөкейхан бастаған алаш қайраткерлері, ендігі мезетте кеңес өкіметінің билігінен құтылудың айла-шарғысын жасап, мүмкіндігінше, алаш идеясының, азаттық идеясының басты құндылық екенін халыққа насихаттаумен болды. Көркем-әдеби шығармалар, драмалар, фольклор мұрасы, музыка, ән-күй, оқу-ағарту саласы, ғылым, мәдениет, өнер, бір сөзбен айтқанда идеологиялық насихат құралы бола алатын барлық идеологиялық құралдарға алаш идеясының өрнегін сала бастады. Мысалы, Семейдегі ШҚО мұрағат қорында сақталған архив материалында мынадай дерек келтіріледі: 1938 жылы КССР НКВД 21/ук кеңес шешімімен 58б. 2,7,8,11 б. сай «контрреволюционер» деген

1-сурет. Есенжолов Д. ісі. КММ «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы». Фонд 434.Арх.42/1.Іс 33 - Б.2

135
33

В ПРЕЗИДИУМ СЕМПАЛАТИНСКОГО ОБЛАСТА.

ПРОТЕСТ.
(в порядке надзора)
по делу ЕСЕНЖОЛОВА Д.

Постановлением особого совещания при НКВД СССР от 21/УП-38 года, за к/р. преступление, ст.58-2,7,8 и 11 & УК РСФСР осужден в 7 годах ИТЛ:

ЕСЕНЖОЛОВ Дулубей, 1898 года рождения, урож. бия, аула в У Абралынского района Семипалатинской области, за крестный, служащий, гр. СССР, б/п., до врате работал преподавателем школ в П. в г. Семипалатинске.

По обвинительному заключению изменено в виду и том, что он проводил агитацию в/соп. работу в области искусств, проводил в/соп. пропаганду.

Постановлением особого совещания НКВД СССР от 21/УП-38 г. в отношении Есенжолова Д. подложит отмечена и прекращена дела производством, по следующим основаниям:

1. 20/П-1938 года на допросе у опер.уполномоченного НКВД бия, пост. (каз. области Семенова, осужденный Есенжолов Д. виновным себя признал и заявил, что он работал автором драматич. был арестован в к/р. орты за свою директором театра Живихитовым в 1934 году и по вадению последнего проводил в/соп. пропаганду среди населения. (д.д. 14-20).

2. В деле имеется копия протокола допроса Салдахмет Рахима от 20/АК-1937 год (отвечав на ротагоре), где на живихитов показывает, что им действительно был арестован в к/р. организацию Есенжолов Дулубей, однако очная ставка между ними проведена не была.

3. В своей жалобе еще в 1938 году, до его осуждения Есенжолов писал жалобу о том, что он будучи в тюрьме на допросе у следователя дал на себя вымышленные показания под угрозой работников следствия. (д.д. 40-44)

136
34

- - -

В жалобе от 6/УП-1956 года Есенжолов снова пишет о том, что он под угрозой и пыток следователя Семенова и Баимурунова дал на себя ложные показания в 1938 году (д.д. 44б).

Есенжолов 18/Х-1956 года по поводу его врате по данному делу был передан, последний также заявил о том, что он к/р. деятельность никогда не занимал, а живихитов в к/р. организации его не арестовывал. Есенжолов снова подтверждает о том, что в ходе следствия к нему применяли вратенные методы, в результате этого он дал на себя ложные показания (д.д. 45).

На основании изложенного и руководствуясь ст.26 "Положения о прокурорском надзоре в СССР",

ПРОШУ:

Постановление особого совещания НКВД СССР от 21/УП-38 года в отношении Есенжолова Дулубей ОТМЕНИТЬ и дело производством прекратить за недоказанностью вину.

Есенжолов Д. меру наказания отбыл и в данное время проживает в г. Семипалатинске, Комиссарская 32.

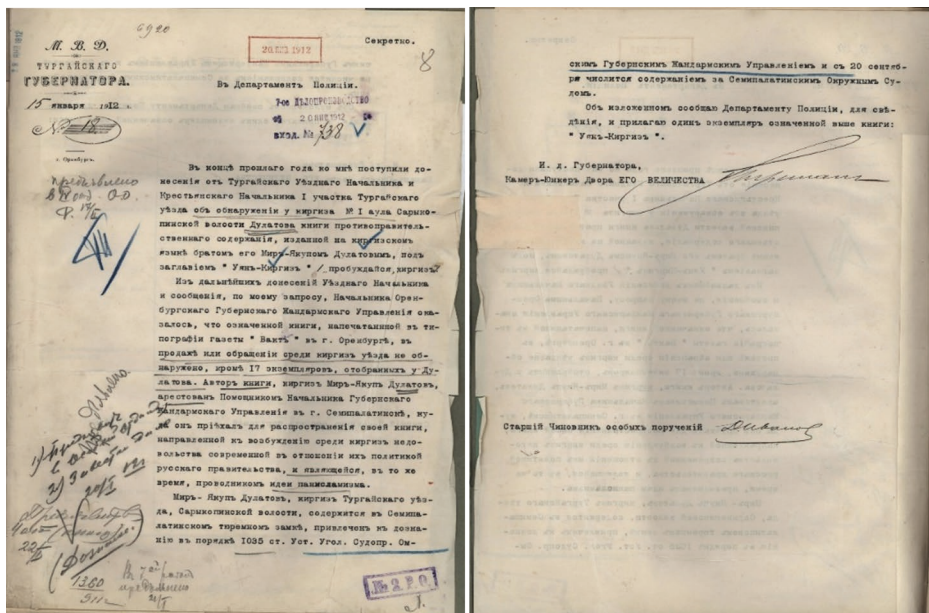
ЗАМ. ПРОКУРОРА СЕМПАЛАТ. ОБЛ.
Советник Обстидии. - *арестован* /ГРИШИНУ

18/Х-1956 г.

айыппен айыпталған Есенжолов Дүйсебай 8 жылға еңбекпен түзеу колониясына жіберіледі. Тергеу хаттамасында көрсетілген мәліметтерге қарар болсақ, Д. Есенжоловтың бар айыбы драмтеатрда актер болған. Негізгі айып, әр түрлі актерлік рөлдерді сомдағанда, совет өкіметіне қарсы жасырын ұрандар айтылған. Кейіпкерлердің рөлін сомдағанда, астыртын контрреволюциялық идеяларды насихат қылған-мыс. Алайда, Д.Есенжолов өзін айыпты ретінде танымағанын және тек әлемнің классикалық шығармаларымен көрерменді таныстырғысы келгенін атап көрсеткен. Сонымен қатар, 18.XII.1956 жылғы ақтау хаттамасында Д.Есенжолов өзінің жазықсыз айыпталғанын айтып, тергеушілердің «сақалыма от қойды, ұйқысыз, жіпке байлап, талдырмаш етіп, ұрып-соқты, қорлады. Өз кінәмді мойындау туралы құжатқа күшпен қол қойғызды» делінген [5].

1931-1938 жылдар аралығында «контрреволюционер» деген айыппен айыпталған жандардың қай хаттамасын қарасақ та, бәрінде дерлік идеология саласына қатысты айыптаулар бірінші кезекте тұрады. Алыпсату, азық-түлік бағасын шектен тыс көтеру, мал ұрлау, кісі өлтіру айыбына қатысты хаттамалар саны да контрреволюционер деген 58 бапқа сәйкес келетін хаттамалар санына жетпейтіндей. Егер, қарапайым мұғалім, Д.Есенжолов театрда ойнаған актерлік рөлі үшін айыпталса, алаш қайраткері Міржақып Дулатұлы «Оян, қазақ!» кітабы үшін постцензураның жазалауына ұшыраған еді.

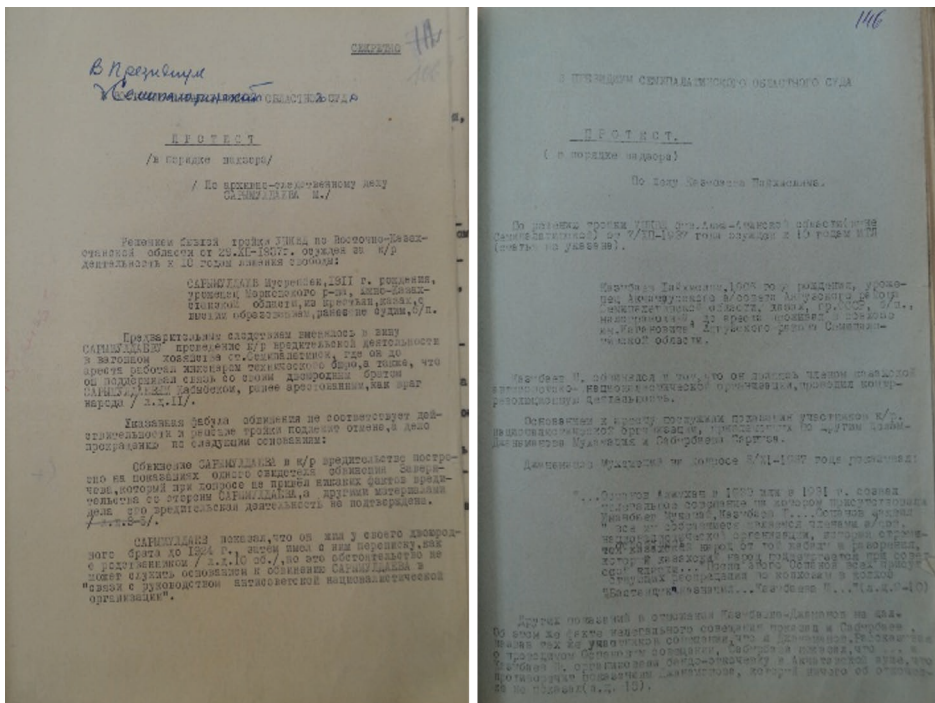
2-сурет. ЕГАРФ. Ф.102.Т. 1911. Іс 1360. Б.8



2-суретте көрсетілген Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» кітабына қатысты архив материалына зер салсақ: «Маған келіп түскен арыз

бойынша №1 ауыл тұрғынынан ағасы Міржақып Дулатұлының билікке қарсы жазылған «Оян, қазақ!» кітабы табылды... М. Дулатұлы Семей қаласындағы қазақтарға кітап тарату мақсатында келген екен. Оның кітабы орыс билігіне қарсы бағытта жазылған, сондай-ақ панисламистік ойлары да бар» - деп келеді [6]. Хат мазмұнына жалпы шолу жасасақ, хат мәтіні бойынша Семей абақтысына қамауға алынған Міржақып Дулатұлының басты айыбы кеңестік идеологияға қарсы бағытта жазған шығармалары негіз болып тұр. Демек, постцензураның кеңес өкіметі тұсындағы нақты дәлелі ретінде жоғарыда мысал ретінде көрсеткен қарапайым мектеп мұғалімі және театр актеры Д.Есенжоловтың ісінен бастап «Оян, қазақ!» кітабы үшін абақтыға түскен М.Дулатұлы сынды алаш қайраткерлерінің ғұмырнамасынан көруге болады. Мұндай мысал күллі алаш арыстарының ғұмырнамасында (Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабайұлы) кездеседі. Ал, есімі белгісіз, қарапайым ғана тіршілігін қыла жүріп, өкіметке қарсы бір ауыз сөз айтқан шаруалардың аты-жөні елеусіз қалды.

3-сурет. Қазыбаев Ш. ісі. Сарымолдаев ісі. КММ «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы». Фонд 434.Арх.42/1-3,54



3-суретте көрсетілген дерек, нақты айыбы болмаса да, дәлелсіз 1930-жылы кеңес билігіне қарсы қозғалысқа мүше болуға жиналғандардың кездесуінде болды деген көрсетіндімен 10 жылға еңбектен түзеу колониясына жіберілген Шайхислям Қазыбаевтың тағдыр жазуы.

Сарымолдаев, Тұрысов, Иманбаев деп, тізе берсе кете беретін ұзын сонар тізімінің дені жазықсыз айыпталғандар, нақтырақ айтқанда жазалау цензурасының құрбандары еді [7].

Семей қаласында орналасқан «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру» КММ мұрағат қорында сақталған 1956-жылы ақталғандардың хаттамалары бойынша, 1930-1937 жылдары бір ауыз сөзі үшін 10 жылға еңбекпен түзеу колониясына жіберілгендердің дені тергеу барысында соққыға жығылып, айыптау қағазына күшпен қол қойғызғанын атап көрсеткен. Бұрышқа тұрғызып, тәулік бойы ұрып-соғып, бұратылып немесе еңкейген жағдайда қайта соққының астында қалатындарын айтады. Дене жарақатын алғандары да жетерлік. Татар, орыс, шешен, әзірбайжан ұлттары да кездеседі. Бірақ, олардың дені – патшалық билікті аңсаушы немесе кеңес билігіне қатысты сын айтқандар, оқығандар мен әскери шенділердің де протоколдары жиі кездеседі. Татар, шешен, әзірбайжан ұлтынан кездескен айыпталушылардың дені діни көзқарастарына байланысты айыпталғанын да аңғаруға болады. Сонымен қатар, 1937-1938 жылдары антисоветтік пропагандамен айналысқандарға жеңіл жаза бергені үшін айыпталған сот қызметкерлері бар. Оларға тағылған айып совет билігінің идеологиясына қарсы келген контрреволюционерлерді 10-15 жыл еңбекпен түзеу колониясына жіберу, жер аудару сынды жеңіл жазамен айыптаған. Демек, жеңіл жаза берудің өзі сот өкімін шығарған адамның саяси көзқарасын танытады деген хаттамалар кездеседі.

1914 жылы Семейде алаштың белгілі қайраткер қызы Нәзіпа Құлжанова әдеби кеш өткізген еді. Нәзіпа Құлжанованың өмірі мен шығармашылығын зерттеуші ғалым Г.Кәріпжанова цензураның тек кітап, газет-журналдарды ғана емес, жастардың кеш бағдарламасын да қатаң тексеріп отырғанын атап көрсеткен. «1914 жылы өткен кеште, негізінен, Абай Құнанбаев пен Ыбырай Адтынсарин шығармалары орындалса, келесі кеш бағдарламасындағы «Біржан-Сара» айтысы мен «Бақсы сарыны» жөніндегі қойылымға цензура рұқсат бермей, қатты қинайды. Қазақ тілінде өткен екі кештің афишаларын орыс тілінде жазылып, ілінуі де цензура талабы болды. Чиновниктердің табалдырығын тоздырған Н.Құлжанова: «Сондықтан осындай жақсылық жолдарға ойын істейміз деп кезенген жерлерге жол бөгеу болмайтын қылып, тәмам іске, ... өлеңі бар, қарасөзі бар, жиып-теріп бір кітап қылып, драматический цензурадан өткізіп алсақ, бір санаулы іс біткен болар еді...» – деп, XX ғасыр басындағы цензура механизміне қатысты өз тұжырымдарымен ой бөліседі [8]. Қалай болғанда да, *кеңестік цензураның жұмыс алгоритмі қатаң бақылау мен жазалау функциясы арқылы жүргізілген*. Баспадан шығатын әр шығарманың әрібін бақылап, әр кітаптың, әр ақын-жазушының өмірін қадағалап, ел ішіндегі әр сөздің шығу нүктесі мен таралу географиясына дейін анықтап отырған.

Антисовет, алашордашы, панисламист, пантюркист, контрреволюционер деген айып 1930-1938 жылдар аралығында ең көп қолданылған айыптардың қатарына жатады. Әсіресе, алаш сөзін кірпік

қақпай бақылап, баққан кеңестік цензура бір ауыз сөзі үшін жазықсыз жандарды ғана абақтыға жапқан жоқ, газет, журнал парақтарымен, кітаптармен, баспаханалармен де алысты. А.Байтұрсынұлының 40 мысал кітабы жарыққа шығу үшін небір шырғалаңнан өтті. Ал, Ж.Аймауытұлы алаш идеясын насихаттау мақсатында астарлы, терең мәнді, мазмұнды әлем әдебиетінің классикасын аударып, аударма мәтіндерге алаш идеясын астарлап енгізді. Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» кітабы қиын-қыстаудан өтіп, бүгінгі күнге қазақтың тарихындай тағдырлы хәлде жетті. Есімдері әлі де белгісіз, атаусыз қалған қанша алаш идеясы өкілдерінің бары әлі де нақтыланған жоқ. Осыншама тағдырдың жүрегінен орын алып, айыптау цензурасының түрлі сынынан өткен алаш идеясы - ұлт мұратын мақсұт еткен, тәуелсіздік пен азаттық идеясы десек те болады. Адам баласы жаратылысында еркін туған соң, рух еркіндігі оның жүрек қалауы. Сондықтан болар, цензураның түр-түсін көрген алаш идеясын насихаттаушылар 1938 жылдары репрессияның құрбаны болғанымен, идея қалды. 1991-жылы қазақ елінің тәуелсіздігімен қайта түлеп, жарыққа шықты. Себебі, ғасырлар бойы халық жадында сақталған рух еркіндігі XX ғасыр басында жүйеленіп, алаш идеясы деген атау алып, Алаш өкіметін құрып, әр қазақтың жүрегіндегі отансүйгіштік пен әділдік ұғымының синониміндей сакральды мәнге ие болды.

Қорытынды

Зерттеу жұмысының қорытындысы – XX ғасыр басындағы алаш зиялылары отарлау саясатына қарсы күш ретінде алаш идеясын қолданған. Сондықтан, кеңестік билік тарапынан жүргізілген жазалау цензурасы XIV ғасырда еуропада орын алған шіркеу цензурасынан кейінгі ең қатыгез жазалау жұмыстарын жүргізу арқылы алаш идеяның насихатталуына тиым салған. Себебі, кез-келген отарлау саясатына қарсы тұратын бірден-бір күш ең әуелі идеядан бастау алады. Егер, идея бірлігі болмаса, әскер, көтеріліс, наразылық сынды тек материалды формада бағамдалатын күш отарлау саясатына қарсы тұра алмайды. Әскердің де, ағартушылық революцияның да түп-төркінінде идея жатады. Идея – адамның рухани, мәдени-дүниетанымдық жүйесімен астасып, оның дінімен, тілімен бірге жасап, руханиятымен үндесіп, өмірлік мәнін айқындайтын фактор бола алады. Сондықтан, материалды емес, отан, жер, тіл, дін, дәстүр, болмыс сынды сакральды мәнге ие идея отарлау саясатына төтеп бере алатын басты қарсылас. Идеяны жеңе алатын тек идея. Идеяны әскермен бағындырып, күшпен жаныштауға болмайды. Себебі, ол ұрпақтан ұрпаққа өтіп, жария болмаса да географиясын, даму динамикасын өзгертіп, түрлі формаларға ауысып, трансформация жасай алады. Идеяның тірілік сипатына әсер ету насихат географиясы мен инерциясы арқылы айқындалады.

Қорыта айтқанда, кеңестік цензураның жұмыс алгоритмі қатаң бақылау мен жазалау функциясы арқылы жүргізілген. Ал, алаш идеясы әдебиет, мәдениет, дін, ғылым, білім сынды барлық идеяға сүйенген бағыттарды насихат құралына айналдырған. Кез-келген көркем шығарма,

публицистика, ғылыми әдебиет пен оқу-ағарту аласында жарық көрген оқулықтар, хрестоматиялар, көркем аударма мәтіндері, әліпби, музыка, ән-күй, әскер, география, есеп т.б. алаш идеясының өрнегін көруге болады. Алаш идеясының төрінде қазақ тарихының сахнасына дер кезінде шығып, мезгілінде іс қылған Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М.Дулатұлы., Ж.Аймауытұлы сынды ірі-ірі саяси тұлғалар, қайраткерлер тұр. Алаш қайраткерлерінің мыңдаған данамен шығарып, насихат қылған алаш идеясы негізінде жазылған шығармалары шын мәнінде қазақ елінің тәуелсіздік жолындағы ең күшті де қуатты қаруы. Бірінің аты – 40 мысал болса, енді бірінің атауы – «Оян, қазақ!». Бірі – «Түркістан – екі дүние есігі ғой» деп жырласа, енді бірі – «Ақбілек», «Күштілердің күші», «Заң білместің зары» деп, атай берсек, таусылмайтын қазақ әдебиеті мен мәдениетінің көл-көсір мұрасы азаттықтың ақ туына айналды. Сондықтан болар, алаш қайраткерлерінің ғұмырындағы әрбір сәті мен шығармасындағы әрбір әрпі алаш идеясының болмысымен астасып, біртұтас бірлікке айналған.

Мақала АР13067966 «Алаш идеясының индексі және жаһандық мәдениеттегі интерпретациясы (Ахмет Байтұрсынұлы аудармалары негізінде)» тақырыбында жүргізілген ғылыми жоба аясында жазылды. (ҚР БҒМ БК (2022-2024 жс.))

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Медушевский А. Н. Сталинизм как модель. Обзорение издательского проекта «РОССПЭН» «История сталинизма» // Вестник Европы. – 2011. – Т. XXX. – С. 147–168.
2. Дарнтон Р. Цензоры за работой. Как государство формирует литературу. Пер. М. Солнцева - Москва: Новое литературное обозрение, 2022 – 336 б.
3. Омашев Н. Алаш көсемсөзі. – Алматы: Өнер баспасы, 2010 – Т.3 – Б. 6.
4. Аубакирова К. Америка әдебиетіндегі постколониалды Қазақстанның саяси-әлеуметтік келбеті (Жүсіпбек Аймауытұлы аудармалары негізінде) // Asian Social Science, 2015. – V.11(27), P. 1- 8.
5. Дело Есенжолова Д. // КГУ «Центр документации новейшей истории» области Абай. Ф. 434. Д.42/1. Д.33 – С.2
6. Протоколы Тургайского губернатора от 1911г. // ГА РФ, Ф.102. Д. 1360 – С. 8
7. Дело Казыбаева Ш. // КГУ «Центр документации новейшей истории» области Абай. Ф. 434. Д.42/1 – С. 3.
8. Кәріпжанова Г. Нәзіпа Құлжанова – ағартушы, қайраткер. – Алматы: Информ-Арна баспасы, 2004. – 118б.

REFERENCES:

1. Medushevskij A.N. Stalinizm kak model. Obozrenie izdatelskogo proekta «ROSSPEN» «Istoriya stalinizma» [Stalinism as a model. Review of the ROSSPAN publishing project] // Bulletin of Europe. – 2011. – Т. XXX. – S. 147–168.
2. Darnton R. Cenzory za rabotoj. Kak gosudarstvo formiruet literaturu. [Censors at work. How the state forms literature] - Moscow: New Literary Review, 2022 – 336 b.
3. Omashev N. Alash kosemsozi [Alash leadersword.] – Almaty: Oner publishing house, 2010 – Т.3 – В. 6.
4. Aubakirova K. Amerika әдебиетіндегі постколониалды Qazaqstannың sayasi-әleumettik kelbeti (Zhusipbek Ajmautyly audarmalary negizinde) [Political and social reflection of post-colonial Kazakhstan in translations of American literature (On the basis of the works by Jusupbek Aimauly and Jack London)] // Asian Social Science, 2015. – V.11(27), P. 1- 8.

-
5. Delo Esenjolova D. // KGU «Centr dokumentacii novejshej istorii» oblasti Abaj [The case of Esenjolov D // KSU "Center for Documentation of Contemporary History" of the Abay region]. F. 434. D.33 – S.2
 6. Protokoly Turgajskogo gubernatora ot 1911g. [Protocols of the Turgay governor from 1911.]// GA RF, F.102. D. 1360 – S. 8
 7. Delo Kazybaeva Sh. // KGU «Centr dokumentacii novejshej istorii» oblasti Abaj [The case of Kazybayev Sh // KSU "Center for Documentation of Contemporary History" of the Abay region]. F. 434. D.42/1 – S. 3.
 8. Kripzhanova G. Nazipa Kulzhanova – agartushy, қажраткер [Nazipa Kulzhanova is an educator and activist.] – Almaty: Inform-Arna publishing house, 2004. – 118 s.3)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 10-04-2023

Мақаланың жарияланған күні: 27-06-2024

Бақыт Бюжеева¹, Әділбек Ермекбаев², Сауле Туркеева³

¹ Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
e-mail: bbuzeeva@gmail.com

² Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, PhD., халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының доценті,
e-mail: adilbekea@gmail.com

³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
(Алматы, Қазақстан)
e-mail: turkeeva2021@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КӨЛІК ТАСЫМАЛЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨЛІК ТАСЫМАЛДАУ ЖҮЙЕЛЕРІМЕН ЫҚПАЛДАСУ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН НӘТИЖЕЛЕРІ

Андатпа. Мақалада Қазақстанның көлік-транзиттік саласы, логистикалық инфрақұрылымды жетілдірудің стратегиялық жоспарлауы, аймақтық көлік-логистикалық жүйелеріне интеграцияланған мультимодальды көлік-логистикалық орталықтардың желісін құру, тең құқылы серіктес ретінде қазақстандық көлік тасымалы жүйесін халықаралық көлік тасымалдау жүйелерімен тығыз ықпалдасуын қамтамасыз етуі қарастырылады. Қазақстан аумағындағы көлік түрлерінің және көлік-логистикалық үрдістің басқа да қатысушыларының үйлестірілген өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін мультимодальды көлік-логистикалық орталықтардың, халықаралық көлік дәліздерінің логистикалық инфрақұрылымының негізгі құрамдас бөліктері Қазақстан экономикасының стратегиялық даму тіректері ретінде қарастырылады.

Бүгінгі халықаралық көлік дәліздері - әлемдік экономиканың жаһандану заманында мемлекетаралық экономикалық қарым-қатынастардың тиімді дамуының негізгі өзегіне айналуда. Бұл сала дамудың инновациялық жолына түсуге бет алған Қазақстан Республикасының да әлеуметтік-экономикалық өркендеуінің маңызды факторы ретінде қарастырылады. Өйткені халықаралық көлік дәліздері әлем елдерінің арасындағы сауда мен тауар алмасуды жеңілдеті отырып, әлемдік экономиканың өркендеуінде өзіндік үлесін қосып отырған маңызды салалардың бірі.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, халықаралық көлік дәліздері, мультимодальды көлік-логистикалық орталықтары, көлік-логистикалық инфрақұрылым.

Бакыт Бюжеева, Адильбек Ермакбаев, Сауле Туркеева
ВОЗМОЖНОСТИ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИНТЕГРАЦИИ
КАЗАХСТАНСКОЙ ТРАНСПОРТНОЙ СИСТЕМЫ С
МЕЖДУНАРОДНЫМИ ТРАНСПОРТНЫМИ СИСТЕМАМИ

Аннотация. В статье рассматривается транспортно-транзитная отрасль Казахстана, стратегическое планирование совершенствования логистической инфраструктуры, создание сети мультимодальных транспортно-логистических центров, интегрированных в региональные транспортно-логистические системы, обеспечение тесной интеграции казахстанской транспортной системы в качестве равноправного партнера с международными транспортными системами. Основными составляющими логистической инфраструктуры мультимодальных транспортно-логистических центров, международных транспортных коридоров, обеспечивающих скоординированное взаимодействие видов транспорта и других участников транспортно-логистического процесса на территории Казахстана, рассматриваются как стратегические пункты развития экономики Казахстана.

Современные международные транспортные коридоры становятся основным ядром эффективного развития межгосударственных экономических отношений в эпоху глобализации мировой экономики. Данная отрасль рассматривается как важный фактор социально-экономического процветания и Республики Казахстан, направляющейся на инновационный путь развития. Потому что международные транспортные коридоры – одна из важнейших отраслей, которая вносит свой вклад в процветание мировой экономики, облегчая торговлю и обмен товарами между странами мира.

Ключевые слова: Республика Казахстан, международные транспортные коридоры, мультимодальные транспортно-логистические центры, транспортно-логистическая инфраструктура.

Bakhyt Byuzheeva, Adilbek Yermekbayev, Saule Turkeyeva
OPPORTUNITIES AND RESULTS OF INTEGRATION OF
KAZAKHSTAN'S TRANSPORT SYSTEM WITH INTERNATIONAL
TRANSPORT SYSTEMS

Absrtact. The article examines the transport and transit industry of Kazakhstan, strategic planning for improving the logistics infrastructure, creating a network of multimodal transport and logistics centers integrated into regional transport and logistics systems, ensuring close integration of the Kazakh transport system as an equal partner with international transport systems. The main components of the logistics infrastructure of multimodal transport and logistics centers, international transport corridors that ensure coordinated interaction of modes of transport and other participants in the transport and logistics process in Kazakhstan are considered as strategic points for the development of the economy of Kazakhstan.

Modern international transport corridors are becoming the main core of the effective development of interstate economic relations in the era of globalization of the world economy. This industry is considered as an important factor of socio-economic prosperity and the Republic of Kazakhstan, which is heading towards an innovative path of development. Because international transport corridors are one of the most important industries that contributes to the prosperity of the global economy, facilitating trade and exchange of goods between countries of the world.

Keywords: *Republic of Kazakhstan, international transport corridors, multimodal transport and logistics centers, transport and logistics infrastructure.*

Кіріспе

Қазақстанда логистикалық инфрақұрылымы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, елдің халықаралық қатынастар кеңістігіндегі іс-әрекеті егеменділік сипатқа ие болғаннан кейін ғана кең етек ала бастағаны белгілі. Оның Қытай, Ресей сияқты әлемнің алпауыт елдерімен шекаралас болуы, бұл үдерісті тіпті үдете түсті. Өзінің осындай геосаяси орналасуының нәтижесінде Қазақстан Шығыс пен Батысты байланыстыратын негізгі көлік арналарының біріне айналды. Осыған орай трансшекаралық сауданың жаңа мүмкіндіктері мен ағымдағы геосаяси жағдай аясында Қазақстан өзінің транзиттік әлеуетін жаңа деңгейге көтеруге ұмтылуда. Елде туындап отырған бәсекеге қабілетті көлік дәліздері мен тораптардың, сондай-ақ олардың көкейкесті мәселелерін ғылыми негізде сараптау, бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі болып табылатындығы айқын.

Жалпы халықаралық көлік дәліздері мемлекеттер арасындағы теміржол, автокөлік пен теңіз-өзен жолдарын қамти отырып, қазіргі заманауи байланыс көздерін бір арнаға шоғырландыра түсуде. Көлік дәліздері жетіле түскен сайын жеткізу мерзімі азайып, тауар құнының арзандауын, өз кезегінде тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруда.

Бұл мемлекеттер арасындағы экономикалық ынтымақтастықты нығайтуға түрткі болуда, себебі бірыңғай кедендік немесе экономикалық кеңістіктерді кеңейту жағдайында ғана халықаралық көлік дәліздері тиімді жұмыс істейтіндігі хақ. Сонымен бірге халықаралық ынтымақтастықты кеңейтіп, көлік қызметтерінің шетелдерге шығуын дамыта отырып, халықаралық көлік дәліздері жүйесінде елдің транзиттік әлеуеті іске қосылуда.

Халықаралық көлік дәліздерін жетілдірудің басты бағыттарының бірі – ол мемлекеттердің ұлттық заңнамаларын біріздендіру арқылы елдердің көлік жүйелерінің қызметін осы саладағы халықаралық құқық өлшемдерімен тиімді үйлестіру болып табылады. Яғни теміржолдар, теңіз-өзен кемелері, автокөліктер, сондай-ақ әуекөліктері сияқты әртүрлі көлік түрлерінің өзара әрекеттесуі – жүктерді алыс қашықтыққа тиімді тасымалдауға мүмкіндік беруде. Бірнеше көлік тасымалдау түрінің жиынтығын мультимодальды көлік дәліздері деп атайтындығын білеміз. Мұндай дәліздер тек көлік тасымалдау инфрақұрылымының дамуымен

ғана емес, сондайақ заманауи терминал-қойма шаруашылығымен де қамтамасыз етілуі тиіс. Халықаралық көлік дәліздері тауардың түріне, жеделдігіне және маусымдылығына байланысты жүктерді жеткізудің көптеген нұсқаларын ұсынуда. Осы орайда көлік логистикасы, көлік үдерісіне қатысушылардың халықаралық іс-қимылдарын үйлестіруге, көлік жолдарын оңтайландыруға және көлік шығындарын азайтуға ерекше назар аудартады.

Логистика әр елдің экономикалық өсуі мен өркендеуін жүзеге асыруда маңызды рөл атқаратыны белгілі. Оның негізгі қызметі жүктердің және қаржылық ағындардың, ақпараттың және адамдардың бір жерден екінші жерге тиімді қозғалысын ұйымдастыруды қамтамасыз ету болып табылады. Логистика саласын дамыту өз кезегінде Қазақстанның қарқынды дамып келе жатқан экономикасының ажырамас бөлігіне айналуға мүмкіндік береді. Үкімет пен бизнес-сектордың күш-жігерінің арқасында елдің логистикалық инфрақұрылымының айтарлықтай жүйелене бастауы, Қазақстанның өңірлік логистикалық орталық ретіндегі экономикалық тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігінің өсуіне мүмкіндік туғызуда.

Мұндай орталықтар логистикалық үдерістерді ыңғайлы және тиімді ұйымдастыруды қамтамасыз етіп, жүктерді жинау, сақтау және тиеу тіректеріне айналуға мүмкіндік береді. Басқарудың жаңа технологиялары мен озық тәжірибелерін қолданудың арқасында Қазақстандағы логистикалық орталықтар шығындарды азайтуға және өнімділікті арттыруға ықпал етуде. Бұл ел экономикасын дамытудың маңызды факторы болып табылады.

Қазақстан Республикасының халықаралық көлік дәліздерін қалыптастыру мен жетілдірудің басты мақсаттары да айқындала түсуде. Олардың қатарына:

- қазақстандық сыртқы сауда тасымалдарының тиімділігін арттыруды;
- елдің көлік тасымалы саласына қосымша мемлекетаралық жүк тасымалдау ағындарын тартуды;
- көлік тасымалдау инфрақұрылымын жетілдіруге отандық және шетелдік инвестицияларды тартуды;
- халықаралық көлік дәліздері өтетін ел өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық дамуын арттыруға жағдай туғызуды;
- тең құқылы серіктес ретінде қазақстандық көлік тасымалы жүйесін халықаралық көлік тасымалдау жүйелерімен тығыз ықпалдасуын қамтамасыз етуді қосуға болады.

Осы орайда Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев 2022 жылғы 16 қыркүйекте Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ) саммитінде Қазақстан жаңа мультимодальды көлік дәліздерін құруды қолдайтындығын мәлімдеген болатын. «Логистикалық өзара байланысты жақсарту ісіндегі елеулі жетістік ШЫҰ елдерінің тиімді экономикалық және көлік дәліздерін дамыту жөніндегі ынтымақтастық тұжырымдамасын қабылдау болды. Біз «Қытай – Еуропа» бағыты мен Транскаспий халықаралық көлік бағыты бойынша теміржол тасымалы, сондай-ақ Қазақстан мен Қытай шекарасында үшінші теміржол өткелінің құрылысын салу жоспары туралы айтып отырмыз. (...) Жалпы, біз жаңа мультимодальды көлік дәліздері мен

логистикалық орталықтарды құруды және жаңғыртуды қолдаймыз», - деген еді Қ. Тоқаев ұйым отырысында [1].

Бұл ретте ол «Шығыс Азиядан Парсы Шығанағы елдеріне ең қысқа жолды ашатын «Қазақстан-Түрікменстан-Иран» теміржолының елеулі әлеуеті бар екеніне» баса назар аударған еді. Сондай-ақ, Президент Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерімен транзиттік-көліктік ынтымақтастығы қарқынды дамып келе жатқанын да тілге тиек еткен болатын. «Біз өңір елдерінің өзара байланысын қамтамасыз етуге бағытталған болашағы зор жобалардың іске асырылуын құптаймыз. Орталық және Оңтүстік Азия арасындағы көлік арналарын кеңейту, «Солтүстік-Оңтүстік» және «Шығыс-Батыс» трансевразиялық дәліздерін дамыту жөніндегі күш-жігерді қолдаймыз», - деп атап өтті Қ. Тоқаев [2].

Бұл көлік инфрақұрылымы Қазақстан логистикасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатындығының айғағы. Елімізде автомобиль, теміржол және су көлігі арналарының дамыған желісі бар. Әуе саласының белсенді дамуы логистикалық іс-қимылдардың тиімділігін қамтамасыз етуде де маңызды рөл атқаруда. Қазақстанның негізгі көлік бағыттары Шығыс пен Батысты, сондай-ақ Солтүстігі мен Оңтүстігін байланыстырады.

Қазақстанның қолайлы жағрапиялық жағдайы да оны транзиттік тасымалдау және тауарларды аралық сақтау үшін тартымды етіп отырғанын дәйектейді. Сондай-ақ көлік тасымалдау инфрақұрылымы елдің экономикалық кеңістігін үйлестіруді, халықаралық экономикалық қарым-қатынастарды жетілдіруді нығайта түседі. Ел аумағындағы өндіргіш күштерді ұтымды орналастыруды, табиғи кен байлығын пайдаланудың тиімділігін арттыруды және өңірдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін кеңейтуді қамтамасыз етері сөзсіз.

Зерттеу әдістері

Мақалада қарастырылған мәселеге қатысты жүргізілген ғылыми зерттеудің әдіснамалық негізін – талдаудың салыстырмалы, институционалды, логикалық-гносеологиялық және құрылымдық-функционалды әдістерінің синтезі құрады. Қарастырылып отырылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан сараптау дәйектемелері тиімді таңдау теориясына негізделді. Осы райда қолданылған теориялық әдістемелердің түпкі өзегі – мәселелік-бағдарлы көзқарас болып табылады. Мәселені жан-жақты қарастыру барысында халықаралық көлік дәліздерінің әлемдік экономикалық дамудағы алатын орны мен мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардағы мәні мен рөлін, ықпалы мен мульти-модальды көлік логистикалық орталықтарының даму қарқынын, олардың мемлекетаралық қарым-қатынастарға, табиғи ортаға әсері мен көлік тасымалдау инфрақұрылымының жандануына ықпалын жан-жақты талдауға аналитикалық тәсілдің көмегі зор болды.

Сонымен бірге бүгінгі күні Қазақстанның шекаралас мемлекеттерімен транзиттік-көліктік ынтымақтастығының тиімділігі мен қауіпсіздігін, жағымды және жағымсыз жақтарын салыстырмайынша, олардың

толыққанды білу және таңдау жасау оңай мәселе емес. Сондықтан да мәселені теоретикалық және әдістемелік тұрғыдан зерттеудің негізін ең алдымен салыстырмалы сараптамалар құрады. Сол ретте өте тиімді халықаралық көлік дәліздерінің айқындау, оның геосаяси астарына шалу, ел үшін қажетті тұжырымдама жасауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы сараптама халықаралық көлік дәліздерін мемлекет үшін маңыздылығына шолу жасай отырып, мультимодальды көлік-логистикалық орталықтарының жағымды жақтары мен жағымсыз тұстарын айқындауда басқа да көлік тасымалдау инфрақұрылымын қарастыра кетумен дәйектеледі. Жалпы халықаралық көлік дәліздерінің даму тарихындағы өзекті мәселелерге де сараптама жасауда тарихи әдістеме негізге алынды. Мақаланың өзегі болып табылатын негізгі көлік тасымалдау инфрақұрылымын зерттеудің әдістемелік негізі ретінде жүйелі сараптау әдісі пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Жаһандану үдерісінің қарқынды кеңеюі жағдайында халықаралық көлік қызметі аса маңызды салалардың біріне айналды. Осыған орай әлемдік экономиканы дамытудың қазіргі кезеңінде халықаралық көлік дәліздерін жаңғырту өте маңызды болып табылады. Бұған белгіленген көлік жолдарын, бір бағыттағы бірнеше көлік түрлерін пайдалану, сондай-ақ транзиттік жол кескіндерін, логистикалық технологияларды және қазіргі заманғы көлік саласының басқа да құрамдас бөліктерін тиімді қолдану арқылы қол жеткізіледі.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтың төрағалығымен 2022 жылғы 7 шілдеде өткізілген Үкіметтік Кеңес барысында Президент көлік-логистика саласының Қазақстан экономикасындағы ерекше рөлін атап өтті.

Президенттің пікірінше, бұл сала мемлекетаралық өзара іс-қимылдарды жандандыру үшін өте маңызды. Дегенмен, геосаяси жағдай мен санкциялық қарама-қайшылық дәстүрлі көлік-логистикалық тізбектер желісінің үзілуіне түрткі болды. Кеңестегі талқылау барысында коммуникация мен жүктерді жеткізудің баламалы бағыттарын, сондай-ақ жеткізілімдерді әртараптандыруды пысықтау қажеттілігі атап өтілді. Президент тарапынан Үкіметке отандық өнімнің қауіпсіз және үздіксіз экспортын қамтамасыз ету үшін шаралар кешенін қабылдау қажеттілігі тапсырылды [3].

Ал 2022 жылғы 11 қарашада Самарқандта (Өзбекстан) өткен Түркі мемлекеттері ұйымының саммитінде Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев Түркі елдері арасындағы көлік дәліздерін дамытуға шақырды. Ол осындай жобалардың жарқын мысалы ретінде бауырлас үш мемлекет – Қазақстан, Әзірбайжан, Түркия аумақтары арқылы өтетін Транскаспий халықаралық көлік бағытын атаған еді. Президент сондай-ақ соңғы 15 жыл көлемінде республика көлік-логистика саласына 35 миллиард АҚШ долларын инвестиция ретінде салғанын хабарлаған болатын. Қазақстан көлік бағыттарын әртараптандыруға және логистиканы дамытуға мүдделі. Осы мақсатқа тағы 20 миллиард АҚШ

долларын 2025 жылға дейін инвестиция ретінде тартудың жоспарланып отырылғанын жеткізді [4].

Қазақстан Республикасының Үкіметі 2022 жылы 30 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының көлік-логистикалық әлеуетін дамытудың 2030 жылға дейінгі Тұжырымдамасын» қабылдады. Тұжырымдаманың стратегиялық мақсаты Қазақстанның 2030 жылға қарай көлік-транзиттік әлеуеттің даму деңгейі бойынша өңірлік көшбасшылар қатарына кіре отырып, қолжетімді, тиімді және қауіпсіз көлік-логистикалық қызметтерді дамыту арқылы елдің экономикалық өсуіне жәрдемдесу және халықтың өмір сүру сапасын арттыру. Қазақстан 2030 жылға қарай жетекші өңірлік хабқа айналуы және бірыңғай көлік-логистикалық кешен шеңберінде көліктің жекелеген салаларының интеграцияланған дамуын қамтамасыз етуі тиіс [5].

Осы тұжырымдамаға орай 2023 жылдың қаңтарында ҚТЖ басшысы Н.Сауранбаев Президент Қ. Тоқаевпен кездесу барысында инфрақұрылымдық жобалардың жүзеге асырылып жатқандығы туралы хабарлаған еді. Сауранбаев үш жыл ішінде 1285 шақырым жол салу жоспарланып отырғанын, бұл жүк ағынын ұлғайтуға және елдің экспорттық әлеуетін арттыруға мүмкіндік беретінін айтқан болатын. Құрылыс кезіндегі қазақстандық қамту үлесі 85 пайызды құрайды. Бұдан басқа, «ҚТЖ ҰК» АҚ жүк айналымы 252 млрд тонна-километрге дейін өсті. Бұл ел тәуелсіздігі жылдарындағы тарихи ең жоғары көрсеткіш болып табылады [6].

Сол ретте 2023 жылғы 14 қарашада Алматы облысында Қытайдан Еуропаға және Орталық Азия елдеріне жүк тасымалдау уақытын едәуір қысқартуға арналған Алматы станциясын айналып өтіп, Жетіген-Қазыбек би теміржол желісінің құрылысы басталды. «Республиканың көлік-транзиттік әлеуетін дамыту үшін маңызы зор инфрақұрылымдық жоба Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша іске асырылуда. Теміржол желісінің бірінші буынын төсеу рәсіміне Премьер-Министр Ә.Смайылов қатысты», делінген Үкіметтің сайтында [7].

Ә.Смайылов Алтынкөл-Қорғас шекаралық өткелі арқылы өтетін теміржол желісі соңғы жылдары қарқынды өсім көрсеткенін атап өткен болатын. «Аталған транзиттік дәлізде Алматы теміржол торабы төрт бағыт бойынша пойыздардың қозғалысын қамтамасыз етеді: Шу, Ақтоғай, Алтынкөл және Алматы-2. Аталған жобаны іске асыру жүктерді жеткізу мерзімін едәуір қысқартады», - деді премьер. Құрылысқа 1400 адам, ал теміржол желісін пайдалану кезінде 500-ге жуық адам тартылады. «Шпалдарды, рельстерді және трансформаторларды өндіру, инертті материалдарды, құм мен қиыршық тастарды жеткізуді жергілікті компаниялар жүзеге асырады», - деді Ә.Смайылов. Жалпы құрылыс үрдісінде 130 км теміржолдары салынып, 3 станция, 13 көпір, бес теміржол және бір автомобиль өткелі салынды. Жаңа тармақ негізгі халықаралық бағыттардың қиылысында орналасқан Алматы торабына жүктемені 40 пайызға төмендетеді деп күтілуде екендігін мәлімдеген болатын [8].

«Теміржол желісі Орталық Азияға, Еуропаға және Каспий теңізінің порттарына белгіленген транзиттік жүктердің өтуін жеделдетеді. Бұл желі Алматы торабын жеңілдету үшін өте қажет», - деген болатын «Қазақстан теміржолдары» компаниясы басқарма төрағасының орынбасары Қ. Әлмағамбетов. Ол қазір Алматының теміржол торабына түскен жүктер бір жарым-екі тәулікке кешіктірілетінін айтты. Биліктің мәліметінше, Қазақстан мен Қытай арасындағы теміржол жүк тасымалы 2022 жылы 23 млн тоннадан асып, жаңа тарихи максимумға жеткен. 2023 жылдың басынан бері бұл көрсеткіш 22 пайызға өскен [9].

Жалпы бұл мәселені 2022 жылдың ақпанында Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев көтерген болатын. Онда ол инвесторларды Қазақстанның көлік-логистикалық саласына назар аударуға шақырған еді. Ол Қытай-Еуропа дәлізі бойынша жерүсті транзиттік тасымалдарының 83 пайызы Қазақстан арқылы өтетінін атап өткен. Бұл бағыт айтарлықтай кеңістікті қамтитындығын және Алматы мен Астана сияқты қалалардан өтіп, шамамен 10 000 шақырымға созылатындын жеткізеді [10].

Бұл дәліз қытайлық тауарларды Еуропаға және керісінше жеткізудің негізгі артериясына айналды. Қытай - Қазақстан - Еуропа бағытында тауарлар мен қызметтердің ағындары Қазақстанның жері арқылы бірқалыпты қозғала алады, жолдың өнбойында кездесетін елдерге тауарларды белгіленген тиімді мерзім аралығында жеткізуді қамтамасыз етуге ыңғайлы. Атап айтқанда, 2022 жылы «Достық-Мойынты» аралығындағы екінші жолдардың құрылысы басталды. Соның арқасында учаскенің өткізу қабілеті бес есеге дейін артады, бұл ҚХР мен Еуропа арасындағы транзиттік тасымалдар көлемін ұлғайтуға мүмкіндік туғызады.

Алдағы уақытта Қазақстан мен Өзбекстан арасында Дарбаза - Мақтаарал теміржолының жаңа тармағының салынуы Ресейден Орталық Азияға транзиттік тасымалдарды дамытуды жандандырады. Осылайша Сарыағаш станциясының жүктемесін азайтуға, Мақтаарал ауданын магистральдық теміржол желісімен байланыстыруға, сондай-ақ Иран, Ауғанстан, Пәкістан және Үндістанға шығатын транзиттік әлеуетті кеңейтуге болады.

Қазақстан өңірдің көліктік өзара байланысын дамытуды ұсынады, өйткені Экономикалық ынтымақтастық ұйымына (ЭБҰ) мүше он мемлекеттің жетеуі әлемдік мұхит жолына тікелей шыға алмайды. Бұл туралы Қазақстан премьер-министрі Ә.Смайылов 2023 жылғы 13 қарашада Ташкент қаласында өткен ЭБҰ саммитінде мәлімдеді. Оның пікірінше қазіргі трансшекаралық сауда-логистикалық инфрақұрылымды дамытудың негізгі өзегінің бірі Қазақстан мен Өзбекстан шекарасындағы «Орталық Азия» халықаралық өнеркәсіптік ынтымақтастық орталығы болып табылады.

Өзбекстан мен Қазақстанның батыс өңірлерін тығыз байланыстыру мақсатында «Бейнеу Шалқар» автожолы салынады, ол сегізінші ТРАСЕКА автожол дәлізін (Еуропалық Одақ пен «Еуропа - Кавказ-

Азия» көлік дәлізін ұйымдастыру жөніндегі әріптес елдер арасындағы халықаралық ынтымақтастық бағдарламасы) қалыптастыруды аяқтауға қызмет етеді. «Біз сондай-ақ Каспийдегі теңіз порттарымыздың әлеуетін белсенді түрде жетілдіріп жатырмыз. Ақтау портында контейнерлік хаб және Құрық портында «Саржа» көпфункционалды терминал салынатын болады. Орталық Азия елдері үшін Қытаймен өткізу тіректерінде жекелеген станциялық жолдарды салу жоспарлануда», - деді Ә.Смайылов [11].

Қырғыз Республикасының шекарасында да осы тәрізді өнеркәсіптік сауда-логистикалық кешен салу көзделуде. «Достық» және «Алтынкөл» шекара маңындағы теміржол станцияларының жүктемесін азайтуға, сондай-ақ Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасында тауар өткізу қабілетін арттыру үшін «Бақты-Аягөз» теміржол желісін салу жоспарлануда. Яғни 2022-2025 жылдар аралығында 1300 шақырымнан астам теміржол салыну белгіленген болатын. 2030 жылға қарай Қазақстан аумағы арқылы өтетін транзит көлемі 35 млн. тоннаға дейін ұлғайтылатын болады. Мұндай көрсеткіштер Елдің көлік-логистикалық әлеуетін дамытудың Тұжырымдамасында бекітілген.

Жүк ағынының жаһандық қайта бөлінуіне байланысты Транскаспий халықаралық көлік бағыты (ТХКБ) мен Солтүстік-Оңтүстік дәлізінің (Қазақстан-Түрікменстан-Иран бағытында) инфрақұрылымына жүктеме ұлғаяды, бұл өз кезегінде «тар» жерлерді айқындауға мүмкіндік береді. Сондықтан қазір баламалы көлік дәліздерін дамыту бойынша жұмыстар жүргізілуде.

Қазақстан мен Түрікменстан 2023 жылы 29 қарашада екі мемлекеттің аумағы арқылы Қытайдан Иранға көлік дәлізін бірлесіп дамытуға келісті, - деп хабарлайды қазақстандық Көлік министрлігі. Бірлескен жұмыс тобының бірінші отырысы Ашхабадта Қазақстан Көлік вице-министрі Т.Ластаев пен Түрікменстан Көлік және коммуникациялар агенттігі бас директорының орынбасары Б.Аннаевтың төрағалығымен өтті, - деп нақтылай түсті. «Отырыс қорытындысы бойынша Қазақстан көлік министрлігі мен Түрікменстан Көлік және коммуникациялар агенттігі арасында көліктік өзара байланыс туралы Хаттама мен Меморандумға қол қойылды», - деп толықтырады министрліктің хабарламасында. Меморандум екі ел арасындағы теміржол және теңіз көлігі саласындағы ынтымақтастықты кеңейтуді көздейді. Онда қолайлы тарифтік жағдайлар жасауды, инфрақұрылымды дамытуды үйлестіру және өзара ақпарат алмасу үшін сандық шешімдерді енгізу бойынша бірлескен шаралар қабылдауды қоса алғанда, екі елдің аумақтары бойынша тасымалдау көлемін ұлғайту жөніндегі ниеттер көрсетілген, - деп атап өтті министрлікте [12].

Көлік дәліздері мен транзиттік әлеуетті бірлесіп дамыту Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2023 жылғы маусымдағы Грузияға ресми сапары барысында да талқыланған болатын. Премьер-Министр Қазақстан мен Грузия ынтымақтастығындағы транзиттік-көлік саласының шешуші рөлін атап өтті, өйткені екі мемлекеттің аумағы

арқылы ірі трансконтиненталдық көлік дәліздері – Еуропадан Қытайға және Оңтүстік-Шығыс Азияға ең қысқа жолдар өтеді. Ол өңірдің көлік байланысын арттыруға және транзит жағдайларын жүйелі түрде жақсартуға мүдделі екенін жеткізген болатын.

Транскаспий бағыты Қазақстанды Грузиямен және Әзірбайжанмен байланыстырып, Каспий теңізіне және Еуропаға, одан әрі көлік жолдарына қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Бұл бағыт Қазақстан арқылы тауарлардың, әсіресе энергия тасымалдаушылардың экспорты мен импорты үшін жаңа мүмкіндіктерді ашады. Мысалы, 2022 жылдың қараша айында Қазақстан, Грузия, Әзірбайжан және Түркия өкілдері осы ең «тар» жерлерді синхронды түрде жою және 2027 жылға дейін Транскаспий халықаралық көлік бағытын дамыту бойынша «Жол картасына» қол қойған болатын. Ал 2023 жылдың тамызында олар құжаттардың жаңартылған нұсқасын ұсынды. Сонымен бірге Мемлекет басшысының 2023 жылғы 1 қыркүйектегі Жолдауы шеңберінде Құрық портын толыққанды логистикалық кластер ретінде қалыптастыруды қамтитын теңіз инфрақұрылымын дамытудың кешенді жоспарын әзірлеу бойынша жұмыс жүргізілуде. Бірқатар инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру бойынша шаралар қабылданған еді. Сол ретте Ақтау теңіз портында қуаттылығы 300 мыңға дейінгі жиырма футтық баламада «контейнерлік хаб» Каспийде құрылады. Құрық портында қазақстандық «Semurg Invest» компаниясы «Саржа» көпфункционалды терминалының құрылысын бастады. Сонымен қатар, Транскаспий бағытын дамыту үшін Каспий теңізінде отандық кеме жасау өндірісін құру жоспарланған. 2030 жылға дейін олар паром флотын кеңейтіп, танкерлерді құруға ниетті [13].

Транскаспий бағыты – теміржол, автомобиль және теңіз инфрақұрылымын қоса алғанда әртүрлі көлік түрлерін қамтитын көп деңгейлі көлік жүйесі. Ол тегіс және тиімді көлік байланысын қамтамасыз ете отырып, әртүрлі аймақтар мен елдерді байланыстырады. Бұдан басқа, жүк ағынының артып келе жатқан көлемін қамтамасыз ету үшін инфрақұрылымды құру жөніндегі шаралар іске асырылуда. Сиань қаласының құрғақ портында қазақстандық логистикалық орталықтың, Поти портында (Грузия) мультимодальды терминалдың және Алматы облысында сауда-логистикалық хабтың құрылыс жобалары іске қосылды.

Сондай-ақ Транскаспий халықаралық көлік бағыты қауымдастығының қатарына еуропалық көліктік-логистикалық компанияларды тарту бойынша жұмыстар жалғасуда. 2023 жылдың маусымынан бастап Болғарияның Бургас порты Транскаспий халықаралық көлік бағыты қауымдастығының қауымдастырылған мүшесі болды. 2023 жылдың соңына дейін аустриялық Rail Cargo тасымалдаушысының, сондай-ақ Германия, Литва және Сингапурдан келген басқа жүк операторларының кіру рәсімдерін аяқтау жоспарланған болатын.

Тағы бір ұтымды бағыт – Ресей Федерациясын Иранмен, Парсы шығанағы елдерімен, Үндістанмен байланыстыратын Солтүстік-Оңтүстік дәлізі. Бұл ретте, «Қазақстан-Түрікменстан-Иран» теміржол бағыты (Солтүстік-Оңтүстіктің шығыс тармағы) Қытайды Иранмен Қазақстан

Республикасы аумағы арқылы тікелей байланыстырады (Санкт-Петербургтен Мумбай портына дейінгі бағыт. Қазақстан Республикасы тарапынан Илецк/Озинки учаскесі, Бейнеу-Өзен-Болашақ). 2023 жылдың сегіз ай ішінде «Қазақстан-Түрікменстан-Иран» құрлықтық бағыты бойынша Иран бағытына 1,4 млн тонна тасымалданды, бұл 2022 жылмен салыстырғанда 25 пайызға артық [14].

Солтүстік-Оңтүстік дәлізін дамыту үшін тараптар инфрақұрылым мен терминалдық қуаттарды жақсарту, жылжымалы құрамды ұлғайту, әкімшілік кедергілерді алып тастау және тасымалдаушылар үшін қолайлы жағдайлар жасау бойынша жұмыс істеуде. Ресей, түрікмен, иран және үнді тараптарымен бірлесіп құжат жобасы әзірленген және мәмілеге келу сатысында. Оны 2027 жылға қарай іске асыру - дәліздің өткізу қабілетін жылына 10 млн тоннаға дейін арттыруға мүмкіндік береді дейді.

Сегіз автомобильді транзиттік дәлізінің жалпы ұзындығы 13,2 мың км құрайды. Жекелеген учаскелер бойынша қайта жаңғырту жүргізілуде, оның аяқталуы 2030 жылға жоспарланған. Көлік шығындарын азайту және шекарадан өту уақытын қысқарту үшін 6 негізгі өткізу тіректерін жаңғырту қажет. Бұл сәт Қазақстан-Ресей шекарасындағы өткізу тіректерін дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған бірлескен іс-қимыл жоспарында және Жол картасында көрсетілген. Бұл тіректердің өткізу қабілеті үш есеге артады, ал транзиттік жүктің өту уақыты екі есеге қысқарады [15].

Сонымен бірге Қазақстан теңіз жүк тасымалын автокөлікке қайта бағдарлауды көздеп отыр. Осыған орай 2023 жылдың 5 желтоқсанында Премьер-Министр Ә.Смайыловтың төрағалығымен өткен Қазақстан Үкіметінің отырысында жүк автотасымалдарын және транзитті дамыту мәселелері қаралды. Үкімет отырысы барысында Көлік вице-министрі С. Аблалиевтің мәліметінше, 2023 жылдың тоғыз айының қорытындысы бойынша республикада жүк автотасымалдары 5,5 млн тоннаны құрады. Бұл 2022 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 22 пайызға артық. Отандық операторлардың үлесі 42 пайызды құрайды. Есепті кезеңде транзиттік тасымалдардың өсуі 44 пайызға жетті, яғни 2,5-тен 3,6 млн тоннаға дейін. Негізгі көлемі Қытай Халық Республикасына тиесілі: осы бағыт бойынша жүк тасымалы екі есеге – 1,5 млн тоннаға дейін ұлғайған [16].

Қазіргі уақытта Қазақстан аумағы бойынша жалпы ұзындығы шамамен 13 мың км болатын сегіз халықаралық автодәліз өтеді. Олардың ішінде Батыс Еуропа – Батыс Қытай, «Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік бағыты, ТРАСЕКА және басқалары. Орталық Азия елдерінің көлік жүйесін әлемдік көлік желісімен интеграциялауды жандандыру үшін, ең алдымен, аймақтағы көлік кооперациясына қол жеткізу қажет деп есептейді өзбекстандық сарапшы [17].

Яғни қазақстандық транзиттік тасымалдарда да жағымды қарқын байқалады. «Сонымен қатар, сарапшылардың бағалауы бойынша, жыл сайын Қытайдан Еуропаға теңіз жолымен 1,6 млрд тоннаға дейін жүк тасымалданады. Осы көлемнің 1 пайыздан азы (0,01 пайызы) біздің еліміз

арқылы транзиттік автокөлікпен тасымалданады. Әлемдік тәжірибе бойынша медициналық, қымбат, сондай-ақ қысқа мерзімде жеткізуді талап ететін тауарлар автокөлікпен тасымалданады. Сондықтан Қытайдан Еуропаға транзиттік жүктердің көлемін ұлғайтудың үлкен әлеуеті бар», - деп нақтылады көлік вице-министрі [18].

Осындай жаңғыртулардың нәтижесінде алдағы уақыттарда жыл сайынғы өсім жалғасады деп күтілуде. 2023 жылғы екі ел арасындағы визасыз тәртіпті енгізу және тараптардың тасымалдаушыларына Қытай мен Қазақстан аумағы арқылы транзиттік жол жүруге мүмкіндік беретін жаңа келісімге қол қою да өзіндік ықпалын тигізери сөзсіз. Сонымен қатар, ол «Қытай Еуропалық жеңілдетілген шекарадан өту жүйесінің – TIR Carnet (TIR – Transport international Router жүйесі - баратын елге кедендік тексерусіз транзиттік жол жүруге мүмкіндік береді) қатысушысы болды. Қытай транзитін үш есеге (0,01%-дан 0,03%-ға дейін) ұлғайту Қазақстан экономикасына жылына шамамен 263 млрд теңге түсуді қамтамасыз ете алады», - деп атап өтті. Жүктерді теңізден автокөлікке қайта бағдарлау және отандық операторлардың тасымалдарға қатысу үлесін ұлғайту мақсатында бірқатар шаралар жоспарлануда. Олардың қатарында: Бонд қоймаларын құру; көлік құралдарының өткізу тіректері мен отандық паркінің өткізу қабілетін ұлғайту, сондай-ақ рұқсат қағаздарын бөлудің тиімді жүйесін енгізу [19].

Бонд қоймасы (ағылшынша: warehouse bond) – импорттық тауарларды баж салығын төлемей сақтауға болатын белгілі бір кеденге тиесілі қойма. Тауарларды Бонд қоймасынан ел аумағына жіберген жағдайда ғана баж салығы төленеді. Бонд қоймасына сақтау белгілі бір мерзімдермен белгіленеді, мерзімі аяқталған жағдайда тауарлар мемлекет кірісіне айналады. Бонд қоймаларын дамыту үшін олардың қызметін заңнамалық деңгейде нақты реттеу қажет. Ол үшін Бонд қоймаларын құру, өткізу тіректерінің қуатын арттыру, ішкі автопаркте кеңейту, рұқсат беру құжаттарын бөлудің тиімді жүйесін енгізу жөнінде шаралар қабылдануы керек.

Транскаспий халықаралық көлік бағытын дамыту жөніндегі Жол карталары шеңберінде тарифтік саясат, жүктерді өңдеу және осы бағыттағы көлік үрдістерін оңтайлау мәселелерімен айналысатын бірлескен кәсіпорын құрылатын болды. Бірнеше маңызды жобалар аяқталды, соның ішінде Қытай-Орталық Азия трансөңірлік газ құбырының, Қытай-Қазақстан мұнай құбырының, Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан жедел магистралінің, сондай-ақ Қытай-Тәжікстан жолдарының құрылысы [20].

Қытай Халық Республикасымен Транскаспий халықаралық көлік бағытын дамыту жөніндегі үкіметаралық келісімі, оның ішінде Қытай-Еуропа қатынасындағы контейнерлік пойыздар үшін келісім де қол қою сатысында.

Қорытынды

Қазақстан Еуропа мен Азияны байланыстыратын ірі көлік торабы болып табылады. Елдің логистикалық жүйесі халықаралық саудада маңызды рөл атқаруда. Алайда, қолданыстағы инфрақұрылым жүк тасымалының ұдайы ұлғая түсуіне ілесе алмауы, тауарларды жеткізу үдерісін едәуір баяулатуда. Бұл әсіресе трассалардың көп бөлігі халықаралық стандарттарға сәйкес келмейтін және шұғыл жаңартуды қажет ететін жолдарда байқалады. Сонымен бірге Қазақстанда логистиканы дамыту жолында кейбір көкейкесті мәселелер де кездесуде. Олардың қатарында – логистика саласындағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту қажеттілігі.

Қазақстан өзінің жағрапиялық жағдайын неғұрлым тиімді пайдалануды және логистика саласында тәжірибе алмасуды қамтамасыз ету үшін халықаралық әріптестермен және ұйымдармен белсенді өзара іс-қимылды ұлғайта түсуі керек. Қазақстан, сондай-ақ өзгермелі экономикалық орта жағдайында логистикалық жүйенің тұрақты даму талабына тап болуда. Өзгерістерге бейімделу ғана емес, оларды алдын-ала болжай білу, нарық қажеттіліктерін сезіне білу және логистикаға қажетті жаңа стратегиялар мен тәсілдерді ойластыру өте маңызды болып табылады.

Сонымен қатар, теміржол арнасының болмауымен бірге Орталық Азия елдерінің көлік-логистикалық жүйесінің дамуына қолда бар теміржолдардың жай-күйі мен ерекшеліктері де кедергі келтіретінін атап өткен жөн. Нақты тоқталатын болсақ, ол ең алдымен Орталық Азия елдерінде жол табанының ені 1520 мм болса, Еуропа мен Азия мемлекеттерінде жол табанының ені 1435 мм. Бұл өз кезегінде бір өлшемді жолдан екінші өлшемді жолға ауысу үшін қосымша шығындарды, уақытты және ауыстыруды жүзеге асыратын техникалық жабдықталған орталықтарды дамытуды қажет етеді.

Келесі көкейкесті мәселелер қатарында моральдық-техникалық жағынан ескірген инфрақұрылым объектілері: локомотивтер, вагондар, тиегіштер және т.б. сондай-ақ технологиялар мен қызметтердің халықаралық сапа стандарттарынан артта қалуы. Қазақстанда тозудың жоғары деңгейі, сондай-ақ вагон паркінің тапшылығы байқалады. Бұл әсіресе ең жоғары жүктеме маусымында вагонның жетпей жатуымен белгілі. Сондай-ақ пайдаланудың нормативтік мерзімдеріне қарайтын болсақ, онда 2030 жылға дейін 14,3 мың вагонның қызмет атқару уақыты аяқталады. Осындай жағдай локомотив паркіне де тән.

Сонымен бірге аралас тасымалдарды ұйымдастыру және орындау, теміржол тораптарында жүк жұмыстарын жоспарлау, инфрақұрылым объектілеріне техникалық қызмет көрсету, кірме жолдар мен іргелес станциялардың жұмысы, жүктерді тасымалдаудың басқа да маңызды сәттерін заманға сай жетілдіре түсудің қажеттілігі күннен күнге артып келеді. Өйткені бұл мәселелер тасымалдау үрдісінің жылдамдығына, қауіпсіздігіне, тиімділігіне және үйлестірілуіне елеулі әсер етері сөзсіз.

Әрине, Қазақстан Үкіметінің бұл мәселелерді шешу үшін белсенді жұмыс істеп жатқандығы қуантады. Бюрократияны қысқарту және

кедендік бақылауды жеңілдету жөніндегі іс шаралар қазірдің өзінде енгізілуде және жағымды нәтижелерді көрсетуде. Жаңа сандық технологиялар мен электрондық құжаттарды енгізу арқылы қажетті рұқсаттар мен келісімдерді алу үрдісі үлкен жеңілдіктерге жеткізери хақ.

Сол себепті осы саладағы негізгі бастамалардың бірі кедендік бақылаудың электрондық жүйелеріне көшу болып табылады. Дәстүрлі қағаз құжаттары мен тіркеулердің орнына барлық қажетті іс-шараларды электронды платформалар арқылы жүзеге асыру заман талабы екендігі анық. Бұл - жүктерді ресімдеуге кететін уақытты едәуір қысқартады және кәсіпкерлер үшін де, мемлекет үшін де ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік берері сөзсіз.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы логистика елдің экономикалық өркендеуі мен дамуына айтарлықтай әсер ететінін атап өтуге болады. Қазақстанда логистиканың табысты дамуы көлік инфрақұрылымын жаңғыртумен және заманауи логистикалық орталықтарды құрумен ғана емес, сонымен қатар логистикалық қызметтердің сапасын жетілдірумен қатар жүретіндігін жадымызда сақтағанымыз жөн.

Елде логистикалық компанияларды сертификациялау және лицензиялау белсенді түрде жүзеге асырылуда, бұл олардың кәсіби деңгейін жетілдіруге және бәсекелестікті ұлғайтуға ықпал етуде. Сонымен қатар, ақпараттық технологиялар мен электронды басқару жүйелерін енгізу логистикалық үдерістердің ашықтығы мен тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қытай-Қазақстан-Еуропа көлік дәліздері және Транскаспий бағыты сияқты жаңа халықаралық жобалар сауда мен инвестициялар үшін жаңа мүмкіндіктерді ашуда. Осы орайда Қазақстан өз әлеуетін толық ашу үшін өзінің логистикалық инфрақұрылымын дамытуды жалғастыруы және шекарадан өту рәсімдерін оңтайландыра түсуі тиіс. Сонда ғана ел халықаралық сауда және логистикалық қызмет үшін тартымды транзиттік тірекке айнала алады.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған (грант No AP19679313).

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Выступление Касым-Жомарта Токаева на встрече глав государств-членов ШОС // [Электронный ресурс]. <https://www.kp.kz/online/news/4923503/16.09.22>. (қаралған күні: 16.09.2023).
2. Біз ШЫҰ-ны жаһандық экономикалық платформаға айналдыруымыз керек – Тоқаев // [Электрондық ресурс]. https://www.kt.kz/kaz/economy/biz_shy_ny_zha_andy_ekonomikaly_platforma_a_1377939824.html. (қаралған күні: 16.09.2023).
3. Глава государства провел совещание по развитию транспортно-транзитного потенциала // [Электронный ресурс]. <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-soveshanie-po-razvitiyu-transportno-tranzitnogo-potenciala-76050> (қаралған күні: 07.10.2023).
4. Türk Devletleri Teşkilati Dokuzuncu Zirvesi Semerkant'ta gerçekleştirildi // [Elektronik

- кaynak]. https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-dokuzuncu-zirvesi-semerkantta-gerceklestirildi_2678 (қаралған күні: 07.10.2023).
5. Қазақстан Республикасының көлік-логистикалық әлеуетін дамытудың 2030 жылға дейінгі Тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 30 желтоқсандағы №1116 қаулысы// [Электрондық ресурc].<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200001116>. (қаралған күні: 07.10.2023).
 6. Айбекова С. Новую железную дорогу начали строить в обход Алматы // [Электронный ресурc].<https://www.nur.kz/politics/Kazakhstan/2045687-novuyu-zheleznuyu-dorogupachali-stroit-v-obhod-Almaty/> (қаралған күні: 07.12.2023).
 7. Алматыда жаңа теміржол құрылысы басталды [Электрондық ресурc]. <https://smi24.kz/kk/news/novosti/almatyida-jana-temirjol-kurylysy-bastaldy-1146234/> (қаралған күні: 07.12.2023).
 8. КазТАГ: Строительство железнодорожной линии в обход станции Алматы началось в Алматинской области, сообщает пресс-служба премьер-министра// [Электронный ресурc]. <https://kaztag.kz/ru/ntws/stroitelstvo-zhd-linii-v-obkhod-stantsii-almaty-pachalos-v-almatinskoy-oblasti> (қаралған күні 14.11.2023).
 9. В Казахстане начали строить ж/д магистраль в обход Алматы для ускорения транзита грузов из КНР// [Электронный ресурc].<https://Fergana.ru/news/132025/>. (қаралған күні 14.11.2023).
 10. Токаев призвал инвесторов обратить внимание на транспортно-логистическую сферу Казахстана// [Электронный ресурc].<https://ru.sputnik.kz/20220222/tokaev-prizval-investorov-obratit-vnimanie-na-transportno-logisticheskuyu-sferu-kazakhstana-23011757.html>. (қаралған күні 22.02.2023).
 11. Между Узбекистаном и Казахстаном будет построена новая автомобильная дорога// [Электронный ресурc].<https://kun.uz/ru/news/2023/11/13/mejdu-uzbekistanom-i-kazakhstanom-budet-postroyena-novaya-avtomobilnaya-doroga> (қаралған күні:13.11.2023).
 12. Казахстан и Туркменистан будут развивать коридор из Китая в Иран// [Электронный ресурc].<https://ru.sputnik.kz/20231129/kazakhstan-i-turkmenistan-budut-gazvivat-koridor-iz-kitaya-v-iran-40504483.html> (29.11.2023).
 13. Об официальном визите Премьер-Министра РК в Грузию// [Электронный ресурc]. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tbi/isi/press/news/details/579980?lang=ru>. (қаралған күні: 05.10.2023).
 14. Вааль Т. По воде и суше. В Казахстане расширяют сеть альтернативных транспортных коридоров// [Электронный ресурc].<https://primeminister.kz/ru/news/ro-vode-i-sushe-v-kazakhstane-rasshiriyayut-set-alternativnykh-transportnykh-koridorov-25794>. (қаралған күні: 05.10.2023).
 15. В правительстве Казахстана раскрыли планы по развитию коридора «Север-Юг» // [Электронный ресурc].<https://dzen.ru/a/ZR7RD7Rp0Af980UC>. (қаралған күні: 05.10.2023).
 16. Казахстан хочет переориентировать транзитные грузопотоки с морского транспорта на автомобильные коридоры // [Электронный ресурc]. <https://portnews.ru/news/357087/> (қаралған күні: 05.12.2023).
 17. Зохидов А.А. Центрально-Азиатская транспортная система: инициативы по совместной координации, проблемы и решения// Экономика Центральной Азии. -2020. -Том4. -№3. -С.185-196.
 18. Казахстан модернизирует 45 автомобилных пунктов пропуска// [Электронный ресурc].<https://primeminister.kz/ru/news/kazakhstan-moderniziruet-45-avtomobilnykh-punktov-propuska-26543>. (қаралған күні: 05.12.2023).
 19. Исхакова Б. Переориентировать морские грузоперевозки на автотранспорт намерены в Казахстане// [Электронный ресурc]. <https://kapital.kz/economic/121339/pereorientirovat-morskiye-gruzoperevozki-na-avtotrasport-namereny-v-kazakhstane.html> (05.12.2023).
 20. Ткаченко М.Ф., Худякова О.Ю. Центральная Азия в фокусе китайской помощи развитию // Экономика Центральной Азии. – 2022. – Том 6. – № 2. – С. 97-110.

REFERENCES:

1. Vystuplenie Kasym-Zhomarta Tokaeva na vstreche glav gosudarstv-chlenov ShOS [Speech by Kassym-Jomart Tokayev at the meeting of the heads of the SCO member States] //Retrieved from <https://www.kp.kz/online/news/4923503/16.09.22>. (қаралған күні: (accessed: 16.09.2023).
2. Biz ShYY-ny zhanandyq ekonomikalыq platformaga ajnalduyruymyz kerek – Тоқаев [We need to turn SCO into global economic platform - Tokayev]//Retrieved from https://www.kt.kz/kaz/economy/biz_shyy_ny_zha_andy_ekonomikalыq_platforma_a_1377939824. html.

(accessed: 16.09.2023). [in Kazakh].

3. Glava gosudarstva provel soveshanie po razvitiyu transportno-tranzitnogo potentsiala [The Head of State held a meeting of po razvitiyu transportno-tranzitnogo potentsiala]// Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-soveshanie-po-razvitiyu-transportno-tranzitnogo-potentsiala-76050>. (accessed: 07.10.2023). [in Russian].

4. Türk Devletleri Teşkilati Dokuzuncu Zirvesi Semerkant'ta gerçekleştirildi [The Ninth Summit of the Organization of Turkish States was held in Samarkand]//Retrieved from https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-dokuzuncu-zirvesi-semerkantta-gerceklestirildi_2678 (accessed: 07.10.2023). [in Turkish].

5. Qazaqstan Respublikasynyn kólik-logistikalyq aleuetin damytudyn 2030 zhylyga deyingi Tuzhyrymdamasyñ bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2022 zhylygy 30 zheltoqsandagy №11116 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2022 No. 1116 on approval of the concept for the development of transport and logistics potential of the Republic of Kazakhstan until 2030] // Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200001116>. (accessed: 07.10.2023) [in Kazakh].

6. Ajbekova S. Novyyu zheleznuyu dorogu nachali stroit v obhod Almaty [The new railway began to be built bypassing Almaty] // Retrieved from <https://www.nur.kz/politics/Kazakhstan/2045687-novuyu-zheleznuyu-dorogu-nachali-stroit-v-obhod-Almaty/> (accessed : 07.12.2023).

7. Almatyda zhana temirzhol qurylysy bastaldy [New railway construction started in Almaty] // Retrieved from <https://smi24.kz/kk/news/novosti/almatyda-jana-temirjol-kurylysyi-bastaldy-1146234/> (accessed: 07.12.2023) [in Kazakh].

8. KazTAG: Stroitelstvo zheleznodorozhnoj linii v obhod stancii Almaty nachalos v Almatinskoy oblasti, soobshaet press-služba premer-ministra [KazTAG: Construction of a railway line bypassing Almaty station has begun in Almaty region, the press service of the Prime Minister reports] // Retrieved from <https://kaztag.kz/ru/ntws/stroitelstvo-zhd-linii-v-obkhod-stantsii-almaty-nachalos-v-almatinskoy-oblasti> (accessed: 14.11.2023). [in Russian].

9. V Kazahstane nachali stroit zh/d magistral v obhod Almaty dlya uskoreniya tranzita Грузов из КНР [Kazakhstan has begun to build a railway line bypassing Almaty to speed up the transit of goods from China] // Retrieved from <https://Fergana.ru/news/132025/>. (accessed: 14.11.2023). [in Russian].

10. Tokaev prizval investorov obratit vñimanie na transportno-logisticheskuyu sferu Kazahstana [Tokayev urged investors to pay attention to the transport and logistics sector of Kazakhstan] // Retrieved from <https://ru.sputnik.kz/20220222/tokaev-prizval-investorov-obratit-vñimanie-na-transportno-logisticheskuyu-sferu-kazahstana-23011757.html>. (accessed: 22.02.2023). [in Russian].

11. Mezhdú Uzbekistanom i Kazahstanom budet postroyena novaya avtomobilnaya doroga [A new highway will be built between Uzbekistan and Kazakhstan] // Retrieved from <https://kun.uz/ru/news/2023/11/13/mejdu-uzbekistanom-i-kazahstanom-budet-postroyena-novaya-avtomobilnaya-doroga> (accessed: 13.11.2023). [in Russian].

12. Kazahstan i Turkmenistan budut razvivat koridor iz Kitaya v Iran [Kazakhstan and Turkmenistan will develop a corridor from China to Iran] // Retrieved from <https://ru.sputnik.kz/20231129/kazahstan-i-turkmenistan-budut-razvivat-koridor-iz-kitaya-v-iran-40504483.html> (accessed: 29.11.2023). [in Russian].

13. Ob oficialnom vizite Premer-Ministra RK v Gruzuyu [On the official visit of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan to Georgia] // Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tbi;isi/press/news/details/579980?lang=ru>. (accessed: 05.10.2023). [in Russian].

14. Vaal T. Po vode i sushe. V Kazahstane rasshiryayut set alternativnykh transportnykh koridorov [By water and land. Kazakhstan is expanding the network of alternative transport corridors] // Retrieved from <https://primeminister.kz/ru/news/po-vode-i-sushe-v-kazahstane-rasshiryayut-set-alternativnykh-transportnykh-koridorov-25794>. (accessed: 05.10.2023). [in Russian].

15. V pravitelstve Kazahstana raskryli plany po razvitiyu koridora «Sever-Yug» [The Government of Kazakhstan has revealed plans for the development of the North-South corridor] // Retrieved from <https://dzen.ru/a/ZR7RD7Rp0Af980UC>. (accessed: 05.10.2023). [in Russian].

16. Kazahstan hochet pereorientirovat tranzitnye Грузопотоки s morskogo transporta na avtomobilnye koridory [Kazakhstan wants to reorient transit cargo flows from sea transport to automobile corridors] // Retrieved from <https://portnews.ru/news/357087/> (accessed: 05.12.2023). [in Russian].

17. Zohidov A.A. Centralno-Aziatskaya transportnaya sistema: iniciativy po sovместной koordinacii, problemy i resheniya [Central Asian transport system: joint coordination initiatives, challenges and solutions]// Экономика Centralnoj Azii. -2020. -Tom 4. -№3. -P.185-196. [in Russian].

18. Kazakhstan moderniziruet 45 avtomobilnykh punktov propuska [Kazakhstan is modernizing 45 automobile checkpoints] // Retrieved from <https://primeminister.kz/ru/news/kazakhstan-moderniziruet-45-avtomobilnykh-punktov-propuska-26543>. (accessed: 05.12.2023). [in Russian].
19. Iskakova B. Pereorientirovat morskije gruzoperevozki na avtotransport namereny v Kazahstane [Kazakhstan intends to reorient sea freight transportation to motor transport] // Retrieved from <https://kapital.kz/economic/121339/pereorientirovat-morskiye-gruzoperevozki-na-avtotrasport-namereny-v-kazahstane.html> (accessed: 05.12.2023). [in Russian].
20. Tkachenko M.F., Hudyakova O.Yu. Centralnaya Aziya v fokuse kitajskoj pomoshi razvitiyu [Central Asia in the focus of Chinese development assistance] // Ekonomika Centralnoj Azii. – 2022. – Tom 6. – № 2. – P. 97-110. [in Russian].

Мақаланың редакцияға түскен күні: 27-01-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-06-2024

Сейілбек Мұсатаев

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының профессоры,
саяси ғылымдарының докторы
(Алматы, Қазақстан)
e-mail: mсека@mail.ru*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ СУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ТАПШЫЛЫҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ КӨШІ-ҚОН ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия аймағындағы су тапшылығының себеп-салдары мен ерекшеліктері экологиялық көші-қонға ықпал етуші фактор ретінде қарастырылады. Жаһандық ауқымдағы климат жылынуы қазір әлемнің көптеген елдерінде экологиялық апаттар мен дағдарыстарға арқау болуда. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тұщы судың жетіспеушілігі жақын болашақта адамзатқа үлкен қауіп төндіреді, бұл мәселе ауыр зардаптарға әкеледі: қуаңшылық кесірінен топырақтың тұздануы мен шөлге айналуы халықтың ауыз суы жоқ жерлерден мәжбүрлі және бақылаусыз көшіп-қонуына, түрлі әлеуметтік катаклизмдер мен қарулы қақтығыстардың туындауына әсер етеді. Орталық Азия су тапшылығын сезініп отырған осындай қауіпті аймақтардың бірі саналады. Су ресурстарының жетіспеушілігі миллиондаған адамдардың көшіп-қонуына ғана емес суға талас қарулы қақтығыстарға әкеліп, геостратегиялық маңызы зор аймақтағы саяси жағдайды тұрақсыздандыруы мүмкін. Сондықтан мұндай өткір мәселені саясаттанулық талдау, алғышарттарын анықтау, шешу жолдарын іздестіру мен болашағын болжау өте өзекті болып табылады.

Автор Орталық Азия өңірінде ұзақ мерзімді перспективада су тапшылығы проблемасы халық өсімінің жоғары қарқынына байланысты шиеленісе түсетіні, осыған байланысты су-энергетика саласындағы мемлекетаралық қайшылықтар тереңдеп, экологиялық көші-қон күшейетіні атап өтіледі. Орталық Азиядағы су тапшылығы стихиялық көші-қонды туындатушы табиғи фактор ретінде талданып, оның зардаптары болжанып, аймақтық деңгейдегі экологиялық, миграциялық және су саясаттарын жүргізуге септігін тигізетін ұсыныстар жасалады.

Түйін сөздер: *Орталық Азия, су тапшылығы, су саясаты, экологиялық көші-қон, экологиялық апат, климаттың ауысуы, қуаңшылық, мемлекетаралық жанжалдар, төтенше жағдайлар.*

Сейлбек Мусатаев ДЕФИЦИТ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ КАК ФАКТОР ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ МИГРАЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются причины и особенности дефицита воды в Центральноазиатском регионе как фактора, способствующего экологической миграции. Потепление климата в глобальном масштабе сейчас является причиной экологических катастроф и кризисов во многих странах мира. Результаты исследования показывают, что нехватка пресной воды в обозримом будущем представляет серьезную угрозу для человечества, что приводит к серьезным последствиям: засоление почвы и опустынивание из-за засухи влияют на вынужденную и неконтролируемую миграцию населения из мест, где нет питьевой воды, на возникновение различных социальных катаклизмов и вооруженных конфликтов. Центральная Азия считается одним из таких опасных регионов, где наблюдается нехватка воды. Нехватка водных ресурсов может привести не только к миграции миллионов людей, но и к боевым вооруженным конфликтам и дестабилизировать политическую ситуацию в регионе, имеющем геостратегическое значение. Поэтому крайне актуальным является политологический анализ такой острой проблемы, выявление предпосылок, поиск путей решения и прогнозирование будущего.

Автор отмечает, что в Центрально-Азиатском регионе в долгосрочной перспективе проблема дефицита воды обостряется из-за высоких темпов роста населения, в связи с чем углубляются межгосударственные противоречия в водно-энергетической сфере и усиливается экологическая миграция. Дефицит воды в Центральной Азии анализируется как природный фактор, вызывающий стихийную миграцию, прогнозируются ее последствия и выдвигаются предложения, способствующие проведению экологической, миграционной и водной политики на региональном уровне.

Ключевые слова: Центральная Азия, нехватка воды, водная политика, экологическая миграция, экологическая катастрофа, изменение климата, засуха, межгосударственные конфликты, чрезвычайные ситуации.

Seilbek Mussatayev SCARCITY OF WATER RESOURCES IN CENTRAL ASIA AS A FACTOR OF ECOLOGICAL MIGRATION

Abstract. In the article, issues and the specificity of the deficit in the Central Asian region are considered as a factor of environmental migration. The climate on a global scale is affected by environmental disasters and crises in many countries of the world. The results of research show that the lack of fresh water in the near future represents a serious decline for people, which will lead to serious consequences: the meeting of the post and consideration of

the questions will be held at the highest level and there is a need to control the migration of the population from the place, where there is no waste of water, the emergence of various social cataclysms and conflict situations. Central Asia is considered one of these treacherous regions, where the lack of water flows. The lack of water resources can not only attract millions of people, but also to combat conflicts and destabilize the political situation in the region, which has geostrategic knowledge. Therefore, the current political analysis of such problems is carried out, the identification of candidates, the search for solutions and the prognosis of the future.

The author notes that in the long term in the Central Asian region, the problem of water scarcity will be aggravated due to high rates of population growth, in connection with which Interstate contradictions in the water and energy sector will deepen, and environmental migration will intensify. Water scarcity in Central Asia will be analyzed as a natural factor causing spontaneous migration, its consequences will be predicted, and proposals will be made that will contribute to the implementation of environmental, migration and water policies at the regional level.

Keywords: *Central Asia, water scarcity, water policy, environmental migration, environmental disaster, climate change, drought, interstate conflicts, emergencies.*

Кіріспе

Ежелгі заманнан бері климаттың ауысуы, қуаңшылық, су тасқыны сияқты табиғи құбылыстар адамзат тарихындағы көші-қон үдерістеріне ықпал етіп келгені белгілі. Мысалы, Римдік климаттық оптимум (б.д.д. 250 ж. - б.д. 400 ж.) кезіндегі ауа-райының жылынуы, керісінше, Ерте ортағасырлық климаттық минимум (б.з. 250 ж. бастау алған) кезінде күрт суытып кетуі жаһандық ауқымдағы «Халықтардың ұлы көші-қонын» туындаушы экологиялық фактор болды. Исландия мен тропикалық аймақтардағы жанартаулардың (Катла, Кракагау, Илопанго, Рабаул вулкандары) белсенділігі нәтижесінде әуеге көтерілген миллиондаған тонна вулкан күлі мен шаңтозаң жер бетіне күн сәулесін өткізбей, климаттың ауысуына ықпал етті. «Вулкандық қыстың» туындауы өз кезегінде түрлі аймақтарды мекендейтін халықтардың үйреншікті қоныстарын тастап, өмір сүруге қолайлы мекен іздеуге мәжбүр етті.

БҰҰ мен экологиялық ұйымдардың болжамдары бойынша ХХІ ғасыр түрлі табиғи, антропогенді және техногенді апаттар мен катаклизмдерге толы болмақ. Климаттың өзгеруі, ауа-райының шектен тыс жылынуы немесе жаздың ортасында қар жауып кетуі сияқты тосын құбылыстар ел мен жерді таңдамайды, барша адамзатты ойландыруда. Табиғи апаттар мен төтенше жағдайлардан туындайтын экологиялық көші-қон және оның салдары әзірге аз зерттелген мәселелер қатарында, бұл туралы статистика мен әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелері мардымсыз. Соңғы онжылдықтарда жер сілкінісі, су тасқыны, құрғақшылық, орман мен дала өрттері әлем бойынша миллиондаған адамдардың өмірін қиып, экономикаға

миллиардтаған шығын әкелуде. Арал теңізінің суы тартылуы, Семей атом полигоны мен Чернобыль атом электр станцияларының экологиялық зардаптарымен посткеңестік елдер жақсы таныс. Сонымен қатар, Азия, Африка, Австралия құрлықтарындағы су ресурстарының тапшылығы мен топырақтың эрозияға ұшырау үдерісінің үздіксіз жалғасуы тұтас аймақтар мен қалалар тұрғындарының мәжбүрлі қоныс аударуына, ашаршылық пен гуманитарлық дағдарысқа ұласты. 2050 жылға қарай Африка, Оңтүстік Азия және Латын Америкасы елдерінде климаттың өзгеруі 140 миллионнан астам адамды үйреншікті қоныстанған жерлерінен ығыстырады деп болжануда [1].

Дүниежүзілік банктің бағалауы бойынша, егер адамзат тиісті әрекет жасамайтын болса, 2050 жылға қарай әлемде климаттың өзгеруіне байланысты 216 миллион босқын пайда болады. Қазірдің өзінде теңіз жағалауында орналасқан әлем елдері дауылдар мен су тасқындарынан, жанартау атқылауынан орасан зор зардап шегуде. Ал Европа елдері бастан өткеріп отырған көші-қон дағдарысының бір себебі табиғи апаттардың салдарынан өміріне қауіп төнген экологиялық босқындар мен мигранттардың туындауы болып табылады [2]. Сонымен қатар, 2020 жылы халықаралық ғалымдар тобының жер бетіндегі ауа температурасы мен халық саны өсуінің әртүрлі сценарийлерінің экологиялық хал-ахуалға әсерін қарастырған зерттеуі жарияланды. Онда көрсетілген болжамдар бойынша 2070 жылға қарай әлем бойынша 1 миллиардтан 3 миллиардқа дейінгі аралықтағы адамдар өмір сүруге жарамсыз климаттық жағдайларға тап болуы мүмкін [3].

Орталық Азия да табиғи және техногендік сипаттағы әр түрлі экологиялық проблемалары көп аймақ саналады: құрғақшылық, өзен-көлдер суының тартылуы, шөлейттену мен топырақтың тұздануы жалғасуда, арагидік бөгеттердің бұзылуы және өндірістік апаттар орын алып отырады. Бұл аталған ауқымды проблемалар Орталық Азия елдерінің халқы мен экономикасына зиян келтіріп, аймақтағы тұрақтылыққа қауіп төндіруде. Бұл экологиялық көші-қон мәселелерін жан-жақты зерттеу қажеттілігін туындатып отыр.

Мақала тақырыбын таңдау мен мақсат-міндеттерді негіздеу

Экологиялық көші-қон тақырыбының өзектілігі климаттың өзгеруі мен жаһандық жылынудың саяси және әлеуметтік-экономикалық проблемаларды күшейтетіндігінен туындайды. Адамдардың үйреншікті тіршілік ету ортасындағы жағымсыз өзгерістер кенеттен болған апат немесе жылдар бойы баяу жинақталған проблемалардың зардаптары болуы мүмкін, бірақ екі жағдайда да олар халықтың өмір сүру жағдайлары мен экономиканың нашарлауына әкеліп соғады. Нәтижесінде бұл адамдардың тұрғылықты жерін өзгертуге немесе осындай қадам туралы ойлануға итермелейді. Жалпы алғанда, көші-қон кез-келген қоғамдағы өмірдің ажырамас бөлігі болып табылады, ол әрдайым түрлі себептері мен күрделі салдары бар күрделі процесс. Бұл тұрғыда қоршаған ортаның өзгеруінен туындаған көші-қон ағындары ерекше. Қазіргі уақытта қарастырылып отырған аймақтың ауқымындағы экологиялық көші-қон ағымының ерекшеліктеріне арналған кешенді зерттеулер жетіспейді. Сондықтан табиғи-климаттық жағдайлардың бірегейлігімен, ресурстық әлеуеттің теңсіздігімен, халықтың полиэтникалық құрамының

күрделілігімен, әлеуметтік-экономикалық дамуында өзіндік проблемаларымен ерекшеленетін Орталық Азия аймағындағы экологиялық көші-қон мәселелерін зерттеу өзекті және маңызды. Зерттеу тақырыбын таңдаудың қажеттілігін осындай жағдаяттар анықтайды.

Қазақстан Президенті Қ.К. Тоқаев Халықаралық Аралды құтқару қорының құрылтайшы мемлекеттерінің басшылары кеңесінің отырысында сөйлеген сөзінде 2050 жылға дейін Орталық Азия аймағында экологиялық апаттың алдын алу шаралары қабылданбаса, құрғақшылықтың зардабы аса ауыр болатынын ескертті: «Орталық Азияның қауіпсіздігіне жаһандық климаттық өзгерістер, судың азаюы орын алуы мен суармалы судың жетіспеушілігі қауіп төндіреді. Халықаралық сарапшылардың пікірінше, біздің аймақтағы температура планетадағы орташа деңгейден әлдеқайда жылдам өсуде. Бұл Арал теңізі бассейніндегі негізгі су көзі болып табылатын мұздықтар аймағының қысқаруына әкеледі. Олардың көлемі соңғы 50 жылда 30 пайызға қысқарды. Сарапшылардың бағалауы бойынша, 2050 жылға қарай Орталық Азиядағы құрғақшылық жылына ЖІӨ-нің 1,3 пайызын құрауы мүмкін, бұл шамамен 5 миллион ішкі «климаттық» мигранттардың пайда болуына әкеледі» [4].

Қоршаған ортаның өзгеруіне байланысты туындайтын көші-қонның негізгі тенденциялары мен осы процестің салдары, сондай-ақ Орталық Азия аумағындағы экологиялық көші-қонның негізгі себептері мен оның салдарын анықтау күн тәртібіндегі мәселеге айналып отыр.

Бұл зерттеудің мақсаты – Орталық Азия аймағында орын алған және қазіргі кезге дейін жалғасып келе жатқан түрлі экологиялық апаттар мен су ресурстары тапшылығының тұрғылықты халықтың мәжбүрлі көші-қонуына, климаттық босқын санатына айналуына ықпал етуші фактор ретіндегі ерекшеліктерін талдау, олардан алынатын сабақтарды анықтау.

Зерттелетін мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер қойылған:

- Орталық Азия аймағындағы су тапшылығына әкелген экологиялық проблемалар мен қайшылықтарды талдау;
- Орталық Азия елдеріндегі су тапшылығын экологиялық көші-қонды туындатушы шынайы және ықтимал қауіп-қатер ретінде айқындау.

Зерттеу бағыты ұлттық қауіпсіздік, экологиялық саясат, демографиялық және көші-қон үдерістері, экологиялық апаттар мен мәселелердің саяси, әлеуметтік-экономикалық фактор ретінде алатын орны мен рөлі.

Жұмыстың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығының қысқаша сипаттамасы. Зерттеудің нәтижелері көші-қон саясатын жетілдіруге, экологиялық және демографиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге септігін тигізе алады. Экологиялық көші-қон мәселелерін саясаттанулық талдау қорытындылары Қазақстан үшін қажетті сабақ алуға көмектеседі. Зерттеу нәтижелері жоғарыда аталған бағыттарда қызмет атқаратын мемлекеттік органдардың қызметінде пайдалы болады.

Ғылыми зерттеу әдістемесі

Экологиялық мәселелер күрделі әрі кешенді болғандықтан, пәнаралық зерттеу қажеттігі ескеріліп, зерттеу міндеттерін шешу үшін жалпы және жеке ғылыми таным әдістері қолданылды. Олардың қатарында тарихилық,

материалистік диалектика, талдау және синтез, салыстыру сияқты әдістер бар. Зерттеудің әдіснамалық негізін саяси ғылымда қолданылатын әдіс-тәсілдер құрайды. Жүйелік талдау әдісі экологиялық мәселелерді жаһандық және ұлттық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Статистикалық және ивент-талдауға, болжауға, сараптамалық бағалауға, әлеуметтік зерттеуге негізделген өзге де әдістер пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі.

Экологиялық көші-қонның тарихи тамырлары терімшілікпен және аңшылықпен айналысқан алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінен бастау алғанымен (адамдардың жеміс-жидек, жаңғақ пен саңырауқұлақ, аң-құс, балық және т.б. азық-түлік қорларын іздеп табуға деген ұмтылысынан туындаған көші-қон), бұл әлеуметтік құбылыс ХХ ғасырдың екінші жартысынан бері арнайы ғылыми зерттеле бастады. Нақты айтсақ, «экологиялық көші-қон» ұғымын алғаш рет 1948 жылы Уильям Вогт қолданған. Ол «Өмір сүруге апаратын жол» (Road to Survival) атты еңбегінде әлемнің экологиялық жағдайына талдау жасап, Жер планетасында саны өсіп келе жатқан халықтың қоршаған ортаға тигізетін кері әсерін құжаттады. Яғни, ормандардың жойылуы, су тапшылығы, ауыл шаруашылығының шамадан тыс дамуы, топырақ эрозиясы сияқты адамзаттың ашкөздігі мен надандығынан туындаған негізгі ресурстарды жоюдың көптеген түрлері туралы есептер жинады. У. Вогт әлемдегі халық санының өсуі оның өмір сүруі үшін қажетті азық-түлік өндіру мүмкіндігінен асып түседі деп дәлелдеді. Нәтижесінде, табиғи ресурстары сарқылған экологиялық апатты аймақтарда тұратын адамдар жансақтау үшін қолайлы географиялық аймақтарға қарай бас сауғалап көшуі орын алады дейді. Осы процесті У. Вогт «экологиялық көші-қон»деп атады [5].

Ал 1976 жылы америкалық эколог-ғалым, жаһандық экологиялық мәселелер туралы 50-ден астам кітаптың авторы, Дүниежүзілік бақылау институты, Жер саясаты институты сияқты коммерциялық емес зерттеу ұйымдарының негізін қалаушы және президенті Лестер Браун ғылыми айналысқа ендіріп, танымал еткен [6].

Экологиялық босқындар мәселесі 1985 жылы БҰҰ деңгейінде күн тәртібіне шыққанан кейін бұл ұғым ғылыми және саяси салаларда кеңінен тарала бастады. 1995 жылы британдық эколог ғалым Норман Майерс экологиялық мигранттың толық және қысқаша анықтамаларын ұсынды. Қысқаша анықтамаға сәйкес, экологиялық босқындар – бұл құрғақшылық, шөлейттену, топырақ эрозиясы, су тапшылығы және климаттың өзгеруі сияқты төтенше экологиялық факторларға, сондай-ақ циклондар, дауылдар және су тасқыны сияқты табиғи апаттарға байланысты әдеттегі тұрғылықты жерінде қауіпсіз бола алмайтын адамдар. Толық анықтамада Н. Майерс аталған себептердің қатарына өнеркәсіптік апаттарды, аштық пен эпидемия сияқты қосымша факторларды да қосты, «экологиялық босқындар көп ұзамай мәжбүрлі босқындардың ең үлкен тобы болады» деп, осы мәселені алғаш зерттеушілердің біріне айналды. Ол сондай-ақ 1990-шы жылдардың соңында әлемде 25 миллион экологиялық босқын болады, 2010 жылға қарай

бұл сан екі есеге артып, ал 2050 жылға қарай 200 миллионға дейін өседі деп болжам жасады [7].

Экологиялық көші-қон құбылысының теориялық-әдіснамалық қырларын негіздеген Р.К. Ананд, Дж. Макадам, В. Клемент, К.К. Ригод сияқты шетелдік зерттеушілерді атап өтуімізге болады. Сонымен қатар, Азиялық даму банкінің, НАТО ұйымының, Орталық Азиядағы экологиялық апаттар мен тәуекелдердің көші-қон үдерістеріне әсер ету әлеуетін анықтауға арналған ғылыми жобаларын орындаған А. Кариус, М. Фейл, Д. Танзлер, Е. Скотт, А. Алексеев, Г. Дордрект секілді зерттеушілер бар. ТМД-лық ғалымдар климаттың ауысуы мен экологиялық проблемалардың әлеуметтік-экономикалық зардаптарын, оның ішінде мәжбүрлі көші-қонға әсерін қарастыруда. Д.В. Иванов, Д.К. Бекяшев, Д.Д. Бушелова, А.Лукиянец, С.Рязанцев, Е. Моисеева, Р. Маншин, В.И. Евтушенко сияқты экологиялық көші-қонды зерттеп жүрген бірқатар ғалымдардың шығармашылығына арқау болған. Қазақстандық ғалымдар да экологиялық көші-қон мәселелері бойынша белсенді зерттеулер жүргізуде. Мысалы, Д.М. Рахматулина, Л.Т. Исова, А.Д. Самай, Л. Деловарова, О. Шкапьяк, Ф. Кукеева сияқты отандық ғалымдардың осы тақырыптағы еңбектері бар. Жоғарыда аталған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріндегі зерттеу нәтижелері біздің мақаламыздың теориялық-әдіснамалық негіздеуге, тақырыптың мәнін ашуға септігін тигізді.

Зерттеудің нәтижелері

Орталық Азия – аридті (құрғақ, шөлді) климаты бар аймақ. ХІХ ғасырдың аяғынан бастап аймақ бойынша орташа жылдық температураның тұрақты өсуі байқалады, 2080 жылға қарай бұл көрсеткіш 3-5 °С-қа артады деп болжануда. Соңғы 30 жылда Орталық Азия аймағындағы таулардағы мұздықтардың көлемі жылына 1,1 % еру жылдамдығымен 37 %-ға азайған, сонымен бірге таулы аймақтардың ормандары жойылуда [9]. Мұның бәрі климаттың өзгеруімен бірге ілесе жүретін құрғақшылық пен шөлейттенуге, лай көшкіндері мен сел жүруіне ұласып, қыс мезгілінде қардың орнына жаңбыр жауып кетуден туындайтын төтенше су тасқындарының, шаңды және құмды дауылдардың көбеюіне ықпал етуде. Қоршаған ортаның жағдайы адамның өмірі мен қызметіне, соның ішінде халықтың көші-қонына әрқашан да үлкен әсер етеді. Сондықтан табиғаттың өзгеруінен миллиондаған адамдар мекендейтін үлкен аумақтың өмір сүруге жарамсыз болып қалуы өз кезегінде олардың бас сауғалап, басқа қолайлы аймаққа қоныс аударуға мәжбүр етуде. Осылайша «экологиялық көші-қон» мен «экологиялық мигрант» деген құбылыстар мен ұғымдар туындап отыр. «Экологиялық мигранттар – бұл жергілікті қоршаған ортаның күрт немесе ұзақ мерзімді өзгеруіне байланысты олардың өміріне немесе өмірлік жағдайларына теріс әсер ететін, өз елдерінің ішіндегі басқа аймақтарға немесе шетелдерге қоныс аударып, үйлерін уақытша немесе біржола тастап кетуге мәжбүр болатын адамдар немесе адамдар тобы» [9].

Енді Орталық Азиядағы су тапшылығының экологиялық көші-қонға әсеріне тереңірек үңілсек. Өзбекстан, Қазақстан, Тәжікстан, Қырғызстан және Түрікменстан аумақтарында құрғақ дала, шөлдер мен жартылай

шөлдер орналасқан климатының ерекшеліктеріне байланысты бұл елдердің экономикасы да, жалпы тұрмыс-тіршілігі де мемлекетаралық маңызы бар трансшекаралық өзендерге өте тәуелді. Бұл өңірдің басты ерекшелігі – су ресурстарының біркелкі бөлінбеуі. Екі ел – Тәжікстан мен Қырғызстан – Алатау мен Памир тауларының басындағы елдер, олар өзен су ағынының пайда болу аймағында, ал қалған республикалар ағын судың төменгі таралу аймағында орналасқан.

Мысалы, Сырдария өзенінің (ұзындығы 2212 км) орташа жылдық ағыны 37 текше км. Сыр өзеніндегі су қорының құралуы: 74% - Қырғызстанға (Исфара, Қарадария, Нарын өзендері (Нарынның оң жақ салалары: Кіші Нарын, Сонг-кел, Кекемерен, Ұзын-Ахмат, Қара-Суу; сол жақ салалары - Ат-Баши, Али-Бука өзендері), 14% - Өзбекстанға (Ахангаран (Ангрен), Нарын, Қарадария, Шыршық,), 9% - Қазақстанға (Арыс, Келес өзендері) және 3% - Тәжікстанға (Сырдария, Зарафшан) тиесілі.

Ал Амудария (ұзындығы 1415 км) ағынының орташа көп жылдық ағыны 78 текше км, оның су қорының 80% -дан астамы Тәжікстан (Пяндж, Вахш, Кафиргнган, Мугоб, сонымен қатар Қаратағ-Ширкент, Қызылсу-Яхсу, Исфара, Қожабақырған, Оксу, Ашт және Сомгор сияқты өзен салалары) аумағында, 6% - Өзбекстан аумағында (Сурхандария, Шерабад), 2,4% - Қырғызстанда (Қызыл су), 3,5% - Түрікменстан (Вахандария) және 7,9% - Ауғанстанда (Құндыз) қалыптасады [10].

Сонымен қатар, Қырғыз Алатауының мұздық шыңдарында Шу мен Талас өзендерінің де үштен екі бөлігінен астамы қалыптасады. Алдағы 25-50 жылда климаттық өзгерістер нәтижесінде Шу және Талас өзендерінің ағыны 25-45 % дейін қысқаруы мүмкін деп болжануда. Ал 2100 жылға қарай аталған екі өзен бассейнінің мұздықтары толық еріп, жойылып кету қаупі бар. Жалпы, Шу-Талас алабы инспекциясының деректеріне сәйкес бұл екі өзеннің бассейнінде республикалық меншікке тиесілі 41 (5 ірі, 36 шағын) су қоймалары бар. Ал коммуналдық меншікке 111 су қойма және 80 тоған, жеке меншілікке 9 су қойма, 5 тоған тиесілі [11]. Жақын болашақта оларды сумен толтыру орындалмас арман болуы мүмкін.

КСРО Су шаруашылығы министрлігінің 1981 жылғы 27 сәуірдегі №1/1-36 – 427 9428 бұйрығы негізінде 31.01.1983 жылы КСРО Мелиорация және су шаруашылығы министрінің орынбасары И.И. Бородавченко қол қойған «Талас өзеніндегі ағынды бөлу туралы ереже» бойынша құрылу және пайдалану ауданына қарамастан, Шу өзені бассейнінің барлық су ресурстары бөлінуге жатады. Олар 6,6 миллион текше метрді құрайды (42 % - Қазақстан, 58 % - Қырғызстан). Талас өзенінің ресурстары (1,6 миллион текше метр) 50%-50% теңдей екіге бөлінді [12].

Аймақ экономикасының негізгі саласы – ауыл шаруашылығы үшін су өмірлік маңызға ие. Соңғы мәліметтерге сәйкес, қолда бар су ресурстарының ең ірі тұтынушылары (80-90% дейін) екі дария өзенінің төменгі ағысында орналасқан Өзбекстан мен Түрікменстан болып табылады. Орталық Азиядағы трансшекаралық өзендердің жоғарғы ағысы (Тәжікстан, Қырғызстан) мен төменгі ағысы (Қазақстан, Түрікменстан, Өзбекстан) елдері арасындағы қарым-қатынастардың шиеленісуінің негізгі себебі – суды пай-

далану режимі. Қазақстан мен Өзбекстан аймақтағы мұнай, газ және басқа да табиғи ресурстардың ірі қорлары бар, экономикалық жағынан дамыған елдер болып табылады. Және бұл екі елде аймақтағы мемлекеттер арасында ең көп халық мекендейді. Бірақ өзен суының төменгі ағысында орналасқан елдер Амудария мен Сырдария, Шу мен Талас сияқты негізгі су артерияларын іс жүзінде бақылайтын тауда «жоғары» орналасқан Қырғызстан мен Тәжікстанға тәуелді.

Осыдан келіп су ресурстары әлеуметтік-саяси, ұлтаралық және мемлекетаралық қақтығыстардың әлеуетті қайнар көзіне айналды. Бұл трансшекаралық өзендердің жоғарғы және төменгі ағысында орналасқан елдердің ұлттық мүдделері мен саясатының бір-бірімен сәйкеспеуіне байланысты. Тәжікстан мен Қырғызстан әр түрлі бағалаулар бойынша аймақтағы жер үсті суларының барлық қорларының 80 % бақылайды және айтарлықтай су ресурстарына ие бола отырып, су электр станцияларында тоқ өндіру мақсатында суды тек жазда ғана емес, қыста да есепсіз пайдаланады. Мысалы, 1993 жылдан кейін қырғыздар Тоқтағұл СЭС каскадының жұмыс режимін өзгертті. Жазда бөгенге су жинап, қыста жібере бастады. Бұл өзгеріс Қырғызстанның қыс мезгілінде электр энергиясын өндіріп, пайда табуға мүдделі болуына байланысты еді. Сөйтіп, өзеннің төменгі жағында орналасқан елдер үшін жазғы егін суару мерзімінде су тапшылығын туындататын теріс әрекеттер орын алды.

Ал Кеңес Одағы заманында өзендердің жоғарғы ағысында салынған су қоймалары төменгі ағысқа түсетін ағынды реттеуге мүмкіндік берген болатын. Одақтас елдер ол кезде бір-бірінің мұқтаждықтарын өзара келісіп, үйлесімді өтеп отырды. Мысалы, қыс кезінде Сырдария мен Амудария, Шу, талас өзендерінің төменгі ағысындағы елдер аталған өзендердің бастауындағы Қырғызстан мен Тәжікстанға көмір, жанар-жағар май, газ, ауыл шаруашылық өнімдері т.б. қажет материалдарды береді. Ал Қырғызстан мен Тәжікстан болса су қоймаларына қыста су жинап, жазда егін суаруға қажетті су ресурстарын қамтамасыз етеді. Алайда КСРО ыдырап, әр ел егемендігін алған соң, бұрынғы қалыптасқан су шаруашылығының жүйесі бұзылды. Әр ел өзінің ұлттық мүдделеріне сай келетін ыңғайлы жолды таңдап алды.

Сонымен қатар, жаһандық ауқымдағы климаттың өзгеруі де Орталық Азияда қатты сезілуде. Өкінішке орай, ауа-райының өзгеруі әдеттегі жағдайға айналды. Мәселен, халықаралық дереккөздердің мәліметінше, соңғы 100 жылда өңір елдерінде ауа температурасы көтеріліп, жауын-шашын мөлшері азайды. Science журналында жарияланған мұздықтарды жан-жақты зерттеу Орталық Азиядағы мұздықтардың еруі 2035-2055 жылдар аралығында шарықтау шегіне жететінін көрсетті. Орталық Азия мұздықтары әлемдегі орташа деңгейден тезірек еруде [13].

Жалпы, түрлі зерттеушілер 2100 жылға қарай Орталық Азияның мұздықтары 2015 жылғы көлемінің 70-75 пайызын жоғалтуы мүмкін деп болжайды. Осылайша, болашақта Орталық Азиядағы су ресурстарының құрылымы айтарлықтай өзгереді. Бұл сөзсіз ауыл шаруашылығы мен электр энергиясын өндіруге әсер етеді. Сондықтан Тәжікстан билігі бірнеше рет әлемдік қауымдастықты мамандандырылған «Халықаралық мұздықтарды

қорғау қорын» құруға шақырды, оның шеңберінде тұщы судың негізгі көзі – мұздықтарды сақтау жөніндегі практикалық қадамдар үшін күш-жігер мен ресурстарды жұмылдыру көзделді. Тіпті Тәжікстан президенті Э. Рахмон 2025-ші жылды «Мұздықтарды сақтаудың халықаралық жылы» деп жариялауды да ұсынды.

Көріп отырғанымыздай, орын алған үрдіс климаттық жағдайлардың, ең алдымен, су тапшылығы мен қуаңшылықтың үдеуі алаңдатарлық жағдайға жетті. Тіптен су тапшылығы ғаламдық экологиялық апатқа, Арал теңізінің тартылып қалуына әкеліп соқты. Кеңестер одағы кезінде Арал өңірінде ауыл шаруашылығын экстенсивті жүргізу, суды ерекше көп қажет ететін мақта мен күріш алқаптарын көбейту, ондаған жасанды су қоймаларын салу аймақтық су тапшылығын туғызды. Мысалы, Амудария өзенінің бассейнінде 63 су қоймасы салынған, оның ішінде Тәжікстанда – 12; Түркіменстанда – 19; Өзбекстанда – 32. Ал Сырдария өзенінің бойында 66 су қоймасы салынған: Өзбекстанда – 39, Қырғызстанда – 15, Қазақстанда – 9 су қоймасы, Тәжікстанда – 3 су қоймалары бар. Соның нәтижесінде 1960 жылдан 2009 жылға дейінгі жарты ғасыр ішінде Арал теңізінің ауданы 67499 км²-ден 6700 км²-ге дейін, яғни 10 еседен астам қысқарды. Бүгін оның зардабын теңіз бассейнін мекендейтін 35 млн астам адам тартып отыр. Бұрын теңіз табаны болған 20 мың шаршы шақырымнан астам аймақ сор мен тұз басқан өлі далаға айналды [14].

Жыл сайын жел көтерген шаңды дауыл мыңдаған тонна майда құм, пестицид пен гербицид қалдықтарын, теңіз тұзының ұнтағы араласқан шаңтопырақты әуеге көтеріп, Орталық Азиядан Антарктидаға дейінгі кеңістікке, яғни жер-жаһанға таратуда. Химиялық қалдықтардың аэрозольдері мен теңіз тұзының ауаға таралуы жергілікті халықтың денсаулығына, флора мен фаунаға зиян келтіріп қана қоймай, өңірдегі Тянь-Шан және Памир тауларындағы мұздықтардың шектен тыс еруіне де әсерін тигізуде.

Арал теңізінің суы сарқылып қалуына Амудария мен Сырдария өзендерінен суды жасанды арналарға бұрмалап, мақта мен күріштің суармалы егін шаруашылығын дамыту мақсатына шектен тыс тұтыну негізгі себеп болды. Әсіресе Түркіменстандағы Қаракұм каналы – әлемдегі ең ұзын егін суару каналы. Ол бастапқыда Ахун-ханнан Ашхабадқа дейін 1350 шақырымға созылып, Амудария өзенінен елдің оңтүстігіне су жеткізді. Амудария өзені мен Арал теңізінің суын тауысқан бұл жасанды арна Түркіменстанның шөлейтті аймақтары мен мақта шаруашылықтарын сумен қамтамасыз ету үшін қолданылады. Өткізу қабілеті секундына 500 текше метр болатын Қаракұм каналы Копетдаг жотасының солтүстік бөлігіндегі Ахал және Балқан облыстарын, сонымен қатар Түркіменстанның оңтүстік-шығысындағы Мургаб оазисіне су жеткізеді. 1959-1976 жылдар аралығында салынған алып су арнасы бастапқыда шамамен 500 000 га суармалы алқапты қамтыған. Арал теңізіндегі экологиялық апатты көре тұра, түркімендер каналдың құрылысын 1 435 шақырымға дейін ұзартып, су өткізу қабілетін секундына 1 000 текше метрге дейін арттырды. Сөйтіп, суармалы алқап көлемін 1 млн гектар жеткізуге мүмкіндік береді деп мақтануда. Дегенмен, Түркіменстан үкіметі бұл арнадағы судың 28 пайызы межелі жерге жеткенге дейін жерге

сіңіп немесе буланып, жоғалып кететінін мойындайды. Ал ғалымдар болса бұл көрсеткіш 60 пайызға жақын деп санайды [15].

Сонымен қатар, Түркіменстан билігі Қарашор ойпатында, Қаракүм шөлінің ортасынан «Алтын ғасыр көлі» (Түркімен дәуірінің алтын көлі) атты үлкен су қоймасын салуда. Бұл ұзындығы 120 км, ені 65 км және тереңдігі 80 метр болатын, құны 4,5 миллиард доллар тұратын су қоймасы. Олардың ойынша, жасанды көл қазір шөлде жоғалып бара жатқан суды жинайды және ауыл шаруашылығына көбірек су әкеледі, ыстық ауа-райын сәл салқындатады, болашақ үшін су қорын арттырады-мыс. Ал Амудария өзені мен Арал теңізінің тағдыры оларды ешбір алаңдатпайды, экологиялық апаттың зардабы Жер планетасы үшін өте ауыр болатынымен санаспайды [16].

Сонымен қатар, соңғы жылдары Каспий теңізінің суы да тартылып бара жатқаны қатты алаңдатады. Негізінде Каспий теңізі деңгейінің төмендеуі 40 жыл бұрын болжанған болатын. Ғалымдар мұны климаттың өзгеруімен байланыстырды: әлем бойынша температураның жоғарылауы, теңізге құятын өзендердегі су көлемінің азаюы. Теңіздің солтүстік бөлігі Қазақстанда, Атырау облысының аумағында орналасқан. Мұнда теңіздің таяздауының салдары айқын көрінеді: бір кездері жыл сайынғы сыйымдылығы 15 мың тонна болатын әйгілі порт соңғы үш жыл бойы бос тұр.

Осыған орай Каспий маңындағы көршілес елдер де дабыл қағуда: «Соңғы 5 жылда Каспий теңізінің деңгейі 69 сантиметрге, ал соңғы 10 жылда 114 сантиметрге төмендеді. Бұл барлық Каспий маңы елдерін алаңдататын мәселелердің бірі», – деді Әзербайжан Экология және табиғи ресурстар министрінің орынбасары Умайра Тагиева [17].

Негізгі ғылымда Каспий теңізінің деңгейі ауытқуының екі тұжырымдамасы қалыптасқан: климаттық және геологиялық. Климаттық теория Каспий деңгейінің ауытқуын оған құятын өзендер ағынының ауытқуымен түсіндіреді. 1940 жылдардың аяғында академик Л.С. Берг Арктикадағы қыстың суық болуы мен Каспий деңгейі арасындағы тәуелділікті анықтады. Ол теңіз түбіндегі шөгіндіні, флора мен фаунаны зерттей келе, Каспий мен Арал теңіздері климат қолайлы болған ерте дәуірде тіпті бір-бірімен қосылып жатқан деп топшылайды. Арктикада қыс жылы болса Еділ (Волга) өзенінің (жалпы ұзындығы 3530 км, Қазақстан жеріндегі ұзындығы 1084 км) бассейнінде жауын-шашын азаяды, бұл оның ағынының азаюына және Каспий деңгейінің төмендеуіне әкеледі. Арктикадағы қатал қыста циклондар оңтүстікке қарай өтіп, Еділ бассейнінде қысқы жауын-шашын мөлшерін көбейтеді. Осы жылдары өзеннің суы артып, теңіз деңгейінің көтерілуіне ықпал етеді. Каспийдің су балансы климаттық теорияларды растады. Еділ Каспий теңізіне құяды және оған барлық өзен ағындарының 78% тиесілі. Жалпы алғанда, барлық өзендер Каспийге шамамен 325 текше км су құяды, бұл теңіз су балансының 83% құрайды. Орташа алғанда, жылына Каспий теңізінің бетіне жаңбыр мен қар түрінде шамамен 180 мм жауын-шашын түседі. Бұл су балансының кіріс бөлігінің шамамен 16% құрайды. Соңғы 1% теңізге құятын жер асты суларына тиесілі. Бір жыл ішінде Каспий теңізінен шығындалатын судың үлкен мөлшері теңіз бетінен булануға (95%) және Қара-

Богаз-Гол шығанағына (5%) ағуға жұмсалады, онда да су буланып кетеді [18].

Каспий теңізінің деңгейі негізінен Еділ (Волга) мен Жайық (Урал) өзенінің қайнар көзіне байланысты, ал сумен толығыуы өз кезегінде оның дренаж бассейніндегі жауын-шашынның мөлшеріне тәуелді. Еділ бассейні Ресейдің еуропалық бөлігінің шамамен үштен бірін алып жатыр, ауданы 1,4 миллион шаршы км, екі жүз саласы бар, олар өз кезегінде 150 мың ұсақ өзендер мен бұлақтардан қоректенеді. Алайда, Ресей аумағында Еділ-Жайық бойында көптеген бөгеттер салынып (13 ірі және 15 орта су қоймалары, 12 ірі және 12 орташа СЭС бар), өзеннің Каспий теңізіне ағыны күрт азайып кеткен. Сол сияқты, Орталық Азиядағы тағы бір ірі су артериясы – Іле өзені (жалпы ұзындығы 1439 км, Қазақстан жеріндегі ұзындығы 815 км) ағынының азаюына байланысты ауданы да қысқарып бара жатқан қазақстандық Балқаш көлінің жағдайы да алаңдатады. Іле өзенінің бастауында тұрған Қытайдың ШҰАА қарыштап дамуы өзен суына деген сұранысты еселеп арттырып жіберді. Бұған қоса, Балқаш көлінің химиялық құрамына қорғасын мен мырыш түріндегі ауыр металдар қалдығымен ластануына Балқаш тау-кен металлургия комбинаты да елеулі ықпал етуде.

Суды тұтынушы халық санына келсек, БҰҰ-ның соңғы деректері бойынша 2030 жылға қарай Орталық Азия халқы 82 млн адамды, 2100 жылы 100 млн адамды құрайды. Орталық Азия елдерінің демографиясы тұрақты өсуді көрсетуде, көшбасшы – 20 жыл ішінде халық саны 60% өскен Тәжікстан. 2001 жылы бұл елдің халқы 6,2 млн. болса, 2021 жылы 9,9 миллион адамға дейін өсті. Екінші орында аймақтың халықтық «алыбы» – Өзбекстан. Жиырма жыл бұрын оның халқы 24,8 млн, қазір - 35,3 млн. Осылайша, өсім 42,3% құрайды. Түркіменстан мен Қырғызстан тұрғындардың жалпы санымен де, оның өсуімен де шамалас. Біріншісі 4,5-тен 6,1 миллионға дейін, екіншісі 4,9-дан 6,7 миллионға дейін өсті: сәйкесінше 35,6% және 36,7% [19]. Қазақстан – өңірдегі ең баяу өсіп келе жатқан ел. Соңғы 20 жыл ішінде оның халқы 28,2% - ға 14,9-млн. 20 миллион адамға дейін өсті.

Халық санының артуы және өндірістің дамуы суды тұтынудың өсу қарқынына айтарлықтай әсер етті. Бұл тек Орталық Азияға ғана қатысты емес. БҰҰ статистикасына сәйкес, XX ғасырдың басынан бастап бүкіл әлемде тұрғын су тапшылығы экономикалық дамуды шектейтін негізгі фактор болып табылады. Орталық Азияда айтарлықтай су ресурстары бар, алайда географиялық орналасу ерекшеліктері, су ресурстарын тиімсіз пайдалану, саяси қақтығыстар, заманауи технологиялардың жетіспеушілігі, тез өсіп келе жатқан халықтың қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін азық-түлік пен өнеркәсіптік өнімдер өндірісін ұдайы ұлғайту қажеттілігі, сондай-ақ егін суару құрылыстары мен су қоймаларының тозуы су тапшылығына әкелді.

Соңғы 40 жылда Орталық Азияда сумен жабдықтау көлемі жылына бір адамға 8,4 мың текше метрден 2,5 мың текше метрге дейін қысқарды. Егер аймақтағы халық саны өсуінің ағымдағы көрсеткіштері сақталатын болса, 2030 жылға қарай бір адамға шаққандағы сумен қамтылу көлемі жылына 1,7 мың текше метрге дейін азаюы ықтимал. Ал Орталық Азияда су тұтынудың ең төменгі деңгейін ұстап тұру үшін жыл сайын тағы 500-700 млн. текше метр су қажет. Қазіргі уақытта аймақтағы барлық шаруашылық

жерлердің 90%-дан астамы жасанды суаруды қажет етеді. Ең қарапайым есептеулер бойынша, аймақ халқының 80%-ға жуығының (аграрлық секторда жұмыс істейтін 55 миллионнан астам адам) тыныс-тіршілігі суға қол жеткізуге тікелей байланысты. Экожүйелердің табиғи шегін ескермейтін шаруашылық қызметтің нәтижесінде Орталық Азия аумағының жартысынан көбі шөлейттену процестеріне ұшырады. Тұздалып, сорға айналған суармалы алқаптардың үлесі Өзбекстанда 50%, Түркіменстанда 37% жетті. Жел, су эрозиясына және қайталама тұздануға байланысты Орталық Азиядағы ауыл шаруашылығы алқаптарының ауданы 16,4 млн гектарға қысқарды. Қазақстанда шөлейттенген және тозған жерлердің ауданы 179,9 млн гектарды немесе оның аумағының 66% құрайды, ал Түркіменстан мен Өзбекстанда 80%-ге дейін жеткен [20].

Қазіргі кезде Қазақстанның оңтүстік-батысындағы Жамбыл, Түркістан, Қызылорда, Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан облыстары, орталық аймақтарында Ұлытау және Қарағанды облыстарында су тапшылығы сезілуде. Сары арқа, Бетпақ дала, Ырғыз және Үстірт далалары, Мойынқұм, Қызылқұм сияқты құмдар шөлді аймақтар. Мысалы, 2023 жылы жаз айларындағы қуаңшылық салдарынан Жамбыл облысында төтенше жағдай жарияланды. Ақтөбе облысының Шалқар ауданын құм басу қаупі бар. Батыс аймақтағы Жем, Сағыз, Ойыл өзендерінің жаз мезгілінде кеуіп кетуінен егін егу емес, тіпті мал-жанға қажетті ауыз су тапшылығы орын алу-да. Мәселенің осындай дәрежеде шиеленісіп кетуі мен су саясатын жаңаша жүзеге асыру қажеттілігін ескере отырып Қазақстан президенті Қ. Тоқаев 2023 жылдың 1 қыркүйегінде Су ресурстары және ирригация министрлігінің құруды ұсынды.

Өзбекстанның аумағының басым бөлігі де су тапшылығын тартып отыр. Ондай қуаң аймақтарға Арал теңізімен шектесетін Қарақалпақстан, Қарақұм, Қызылқұм, және оларды жалғап жатқан Аралқұм шөлдері, Хиуа, Бұқара, Навои, Сурхандария облыстары жатады.

Түркіменстан аумағының шамамен 80% тұрақты өзен су ағыны жоқ шөлейтті аймақ саналады. Бұл елде өзендер елдің оңтүстік және шығыс аймақтарында ғана бар, Мургаб пен Теджен өзендері Қарақұмға сіңіп жоғалады. Негізінен Амудария өзені басты су артериясы болып табылады. Бұл өзеннің суын Қарақұм және Шават каналдары арқылы бұрып, олардың бойынан Зеид, Хаузхан, Копетдаг су қоймалары салынған. Арал теңізінің тартылып қалуына осы жасанды су арналары да айтарлықтай әсер етті. Өзбекстан мен Түркіменстан шекарасында Амудария өзенінен қорек алатын, бірақ суы тұзды Сарықамыс көлі бар. Яғни, Түркіменстанның халқы да ауыз су тапшылығын қатты сезініп отыр, жерінің басым бөлігі құмды, шөлейтті, қуаңшылық пен тұздануға шалдыққан.

БҰҰ мәліметтері бойынша, әсіресе 1990 жылдардың басында, содан кейін 2000 жылдардың басында Арал теңізі аймағындағы қатты құрғақшылық мыңдаған адамдардың көші-қонына әкелді, олардың бір бөлігі бұрынғы тұрғылықты жеріне оралмады. Бұрынғы порттар мен курорттар жоғалды. Мәселен, Қазақдария кентінің (Өзбекстанның солтүстік-батысында) халқы 1975 жылдан 2005 жылға дейін 14 мыңнан 4 мың адамға дейін қысқарды.

1994-1995 жылдары Қазақстанның Арал маңындағы Қызылорда облысынан жыл сайын 20 мыңға жуық адам кетіп қалған [21].

Орталық Азиядағы трансшекаралық өзендердің бастауында отырған Қырғызстан мен Тәжікстан да жаһандық жылыну мен климат ауысуының зардабын шегуде. Тау өзендерін ағын сумен қамтамасыз ететін мұздықтардың көлемі жыл өткен сайын қысқарып бара жатыр. Аномальды ауа-райынан таулы аудандарда сел жүру, лай көшкіні, су тасқындары, жер сілкіністері жиілеуде. Сәйкесінше, табиғи апаттар халықтың үйреншікті өмір салты мен дәстүрлі шаруашылығына орасан зор зиян келтіруде. Түйіндеп айтсақ, Орталық Азия аймағында тұрғылықты халықты әбiгерге салып, экологиялық көші-қонды туындатушы факторлар жетіп артылады.

Әрине, Орталық Азияда өмір сүруге қолайлы, су ресурстары жеткілікті өңірлер де баршылық. Әдетте ондай өңірлерде қазірдің өзінде халық тығыз қоныстанған және ауыл шаруашылығы қалыпты жағдайда. Алайда, келешекте мұндай өңірлер ішкі экологиялық көші-қонға ұшыраған жандарды қабылдайтын болады. Сәйкесінше бұл үдеріс жергілікті жерлерде әлеуметтік кернеу мен экономикалық дағдарыс туғызуы әбден мүмкін.

Сонымен қатар, су тапшылығы күшейген сайын мал бағу мен егін егу сияқты ауыл шаруашылығы үшін маңызды ауыл-аймақтардан қалаларға көшіп-қону да артары сөзсіз. Мұндай жағдайда қала құрылысын климатқа бейімдеу, халықты баспанамен және жұмыспен қамту, инфрақұрылымға, коммуникациялар мен қызметтерге жалпыға бірдей қол жетімділікті қамтамасыз ету қиын, бірақ аса маңызды. Орталық Азияның көптеген елдері қазірдің өзінде климатқа сезімтал өнеркәсіп салаларының тұрақтылығын қамтамасыз ету және климаттық басымдықтарды ұлттық даму стратегиялары мен мемлекеттік саясаттарына интеграциялау арқылы экономиканы әртараптандыруға бағытталған шаралар қабылдауда.

Ішкі климаттық көші-қон алдағы онжылдықтарда арта түседі, егер әлем елдері жаһандық парниктік газдар шығарындыларын азайтпаса, климат өзгеруінің ағымдағы және болашақ әсерлеріне төзімділікті арттырмаса, осы ғасырдың екінші жартысында апат одан сайын жеделдейді деп болжануда. 2030 жылға қарай елдер ішінде климаттық көші-қонның көптеген ошақтары пайда болады: «климаттық» мигранттардың кетуі табыс көздеріне климаттың өзгеруі қауіп төнген аймақтардан, ал ағындары адамдардың өмір сүруге мүмкіндігі көп аймақтарға түседі. Жаһандық климаттың өзгеруі, әсіресе оның салдары, мысалы, су тапшылығының артуы, дәнді дақылдар өнімділігінің төмендеуі, теңіз деңгейінің көтерілуі мен дауылдың күшеюі қиын жағдайға тап болған адамдарды қоныс аударуға мәжбүр етуі мүмкін. Климаттық көші-қон ошақтары сол сияқты Орталық Азия елдерінде де пайда болуы мүмкін және болашақта олардың ауқымы мен қарқыны арта береді. Климат өзгеруінің гуманитарлық салдарын шектеу үшін шығарындыларды азайту, экологиялық таза, тұрақты және инклюзивті дамуға қол жеткізу басымдыққа айналуы керек екені анық. Сонымен қатар, мәжбүрлі көші-қонды тудыратын табиғи факторлардың әсерін болжап, дайындалу қажет. Мысалы, халыққа табыс көздерін әртараптандыру арқылы жергілікті жерге бейімделуге немесе қажет болған жағдайда қоныс аударуға көмектесу. Жаһандық парниктік газ-

дар шығарындыларын азайту және ішкі климаттық көші-қонды төмендетуге ықпал ететін экологиялық таза, инклюзивті және орнықты дамуға қол жеткізу бойынша келісілген іс-шаралар кезек күттірмейді. Жаһандық ауқымда көміртегінің қалдық шығарындыларын төмендетуге, жасыл экономикаға өту мен энергия үнемдеуге, суды ұқыпты пайдалануға қол жетсе мұндай іс-шаралар кешені климат өзгеруін тежеп, оның зардаптарын азайтуға игі ықпал етер еді.

Қорытынды

Жоғарыда жасалған талдаудың нәтижелері көрсеткендей, Орталық Азия аймағында экологиялық көші-қонды туындатуға ықпал ететін факторлар жеткілікті. Олардың пайда болу себептері тек табиғи ғана емес, антропогендік және техногендік сипатта екені өте өкінішті. Яғни, кеңестік әкімшіл-әміршіл басқару дәуіріндегі социалистік экономиканы экстенсивті жоспарлау мен ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыру саясаты табиғи тепе-теңдіктің жаппай бұзып, көптеген экологиялық зардаптарға ұрындырды:

- климаты құрғақ, жері шөлейтті Орталық Азияны «мақта мен күріштің отанына» айналдыруды мақсат тұтқан валютаристік саяси шешімдер, Қазақстанды «бүкілодақтық астық қоймасына» айналдыруды көздеген «Тың игеру» науқаны;

- Арал теңізін сумен қамтамасыз ететін Амудария мен Сырдария өзендерінің бойынан су қоймаларын көптеп салу, жүздеген су арналарын қазып, өзен суларын гидротехникалық имараттарға оңды-солды бұрмалап, тиімсіз суармалы егіс алқаптарының көлемін арттыру Арал теңізінің тартылып қалуының бірден-бір себебі болып табылады.

Тау өзендерінің басында орналасқан Тәжікстан (Амудария мен Сырдария бассейні) мен Қырғызстан (Шу-Талас бассейні) сияқты елдермен жазықтағы өзеннің атырауында орналасқан Қазақстан, Өзбекстан және Түркіменстан арасында өзара келісімге келу мен ойластырылған ортақ су саясатын жүргізу аса маңызды. Сол сияқты бұл ұстаным аймақ үшін тағдырлық маңызы бар трансшекаралық өзендерге де қатысты. Мысалы, Балқаш көлін сумен қоректендіретін Іле өзенінің бас жағында Қытай және Каспий теңізінің басты су артериясы Жайық өзенінің бастауында Ресей тараптары көп санды су қоймалары мен су арналарын салып, экологиялық апаттарға қосымша алғышарттар жасауда. Әзірге аталған мәселелер әлі толық шешімін тапқан жоқ. Аймақтағы әр мемлекет су мәселесіне қатысты өзінің ұлттық мүдделері мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тұрғысынан әрекет етуде, ортақ ұстанымға келу қиын мәселеге айналып отыр. Түпті 2022 жылы суға таласудың соңы Қырғызстан мен Тәжікстан арасындағы қарулы қақтығысқа дейін ұласты.

Қазіргі таңда Орталық Азия аймағындағы су тапшылығын түбегейлі жою мүмкін емес екендігі ащы шындыққа айналып отыр. Дегенмен бұл проблеманың қырқыны мен зардаптарын азайту мүмкіндіктері бар, оған аймақтағы барлық елдер белсене атсалысуы қажет. Ондай іс-шаралар кешешінің қатарында мыналар болуы тиіс:

- суды барынша және жан-жақты үнемдеу (ауыл шаруашылығын там-

шылатып немесе жаңбырлатып суару технологияларына көшіру, күріш пен мақта сияқты суды көп қажет ететін тиімсіз егіншіліктен бас тарту, ағын судың көптеп булануы мен құмға сіңіп жоғалуына ықпал ететін мыңдаған шақырымдық су арналарын қайта жаңғырту, су ысыраптаушы жер бетіндегі су арналарының орнына құбырлар пайдалану және т.б.);

- шөлейттену мен құм басу, топырақтың эрозиясы мен тұздануы сияқты экологиялық апаттармен күресу (қуаңшылыққа төзімді сексеуіл, тораңғы, жүзген, жиде, жыңғыл, шеңгел сияқты ағаштар мен бұталы өсімдіктерді егіп, жасанды орман шаруашылығын дамыту өте маңызды. Оның дәлелі – Қазақстан мен Өзбекстанның Арал теңізімен шектесетін аймақтарында сексеуіл егу жақсы нәтижелер берді);

- суды қымбат ресурс ретінде бағалау, суды ұқыпты және тиімді пайдалану мәдениетін қалыптастыру, суды тұтыну тарифтерін қымбаттату;

- орман көлемін арттыру, өрт пен заңсыз ағаш кесуден қорғау;

- қуаңшылық әсерінен құм басу мен тұздану сияқты экологиялық апатқа ұшыраған, болашағы жоқ аймақтардағы шағын елді мекендердің тұрғындарын өмір сүруге қолайлы жерлерге жоспарлы түрде көшіру (бұл стихиялы түрде өрбитін мәжбүрлі экологиялық көші-қонды реттеу мен оның әлеуметтік-экономикалық зардаптарының алдын алуға мүмкіндік береді).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ООН: чрезвычайная климатическая ситуация – это прямая угроза миру на Земле // <https://news.un.org/ru/story/2020/07/1382621>. (қаралды: 28.11.2023)
2. ООН: изменение климата приведет к миллионам беженцев // <https://aussiedlerbote.de/2022/10/oon-izmenenie-klimata-privedet-k-millionam-bezhencev>. Қаралды: 28.11.2023
3. Chi Xu, Timothy A. Kohler, Timothy M. Lenton, and Marten Scheffer. Future of the human climate niche. Contributed by Marten Scheffer, October 27, 2019 (sent for review June 12, 2019; reviewed by Victor Galaz and Luke Kemp) // <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.1910114117#F2a>. (қаралды: 30.11.2023)
4. Миллионы "климатических" мигрантов - Токаев предупредил президентов соседних стран // https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/millionyi-klimaticheskikh-migrantov-tokaev-predupredil-510535. (қаралды: 01.12.2023)
5. Pierre Desrochers and Christine Hoffbauer. The Post War Intellectual Roots of the Population Bomb. Fairfield Osborn's 'Our Plundered Planet' and William Vogt's 'Road to Survival' in Retrospect –P. 39 // The Electronic Journal of Sustainable Development. (2009) 1(3). http://wiki.dpi.inpe.br/lib/exe/fetch.php?media=ser457-cst310:pierredesrocher_et_al_review_and_discussion_on_vogt_osbron_malthusianism_2009.pdf. (қаралды: 11.12.2023)
6. Cameron Holley, Clifford Shearing, Cameron Harrington, Amanda Kennedy, and Tariro Mutongwizo. Environmental Security and the Anthropocene: Law, Criminology, and International Relations // Annual Review of Law and Social Science. -2018. 14: 185–203. <https://www.annualreviews.org/docserver/fulltext/lawsocsci/14/1/annurev-lawsocsci-101317-030945.pdf?expires=1718346072&id=id&accname=guest&checksum=B6DC54002ED61E99201E66316C08D87B>. (қаралды: 11.12.2023)
7. Norman Myers. Environmental refugees: an emergent security issue // <https://www.osce.org/files/f/documents/c/3/14851.pdf>. (қаралды: 03.12.2023)
8. Троянова А. Великое переселение: кто такие климатические мигранты // <https://trends.rbc.ru/trends/green/60b0a6d59a794726b0de9e6d>.

(қаралды: 03.12.2023)

9. Бушелева Д.Д. Экологическая миграция: сущность, проблемы и возможные решения // Мир образования - образование в мире. 2011. №4. С. 50-55.
10. Водосборный бассейн Аральского моря и другие трансграничные воды в Центральной Азии // https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/publications/assessment/Russian/G_PartIV_Chapter3_Ru.pdf. (қаралды: 04.12.2023)
11. Мусина А.К., Шайбек А.Д., Жанабаева Ж.А., Раймбекова Ж.Т. Шу-Талас алабы өзендерінің ағындысына ірі су қоймалардың әсерін бағалау // ҚазУ Хабаршысы. География сериясы. -2020. -№2 (57). –С. 28-40.
12. «Положение о делении стока в реке Талас», подписанного заместителем Министра мелиорации и водного хозяйства СССР И.И. Бородавченко от 31.01. 1983 года на основе приказа Минводхозом СССР №1/1-36 – 427 9428) от 27 апреля 1981 года // http://cawater-info.net/bk/water_law/pdf/talas_runoff.pdf. (қаралды: 05.12.2023)
13. Альфред Дибольд. Таяние ледников в Центральной Азии: время действовать. Отчет по семинару, проведенному в г. Душанбе, Таджикистан, 11-12 ноября 2014 г. РЦПДЦА: Ашхабад, 2015. // https://unrcca.unmissions.org/sites/default/files/glacier_book_04042015_ru_big_0.pdf. (қаралды: 08.12.2023)
14. Водохозяйственная обстановка в бассейне Аральского моря. Ежегодник "Вода в Центральной Азии и мире". Региональный центр ООН по превентивной дипломатии для Центральной Азии (РЦПДЦА) // <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2023/06/Vodohozajstvennaja-obstanovka-v-bassejne-Aralskogo-morja.pdf>. (қаралды: 08.12.2023)
15. Экологические проблемы Туркменистана // <https://evolvelium.com/ecology/ekologicheskie-problemy-turkmenistana> (қаралды: 08.12.2023)
16. Тилеукулова Г.С. Влияние аральского кризиса на страны Центральной Азии // <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-aralskogo-krizisa-na-strany-tsentralnoj-azii>. (қаралды: 10.12.2023)
17. Обмеление Каспия: уровень воды упал на 114 см // <https://www.zakon.kz/sobytiia/6411142-obmelenie-kaspiya-uroven-vody-upal-na-114-sm.html>. (қаралды: 11.12.2023)
18. Борисова Е.А. Эволюция взглядов на изменение климата в Центральной Азии // История и современность, -2013. -№ 1, март –С. 110–124 / <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2021/01/CA.D.365-Jevoljucija-vzgljadov-na-izmenenie-klimata-v-Centralnoj-Azii.pdf>. (қаралды: 13.12.2023)
19. Морозова Е. Как поменялось население Центральной Азии за 30 лет // <https://bulak.kg/2021/12/14/kak-pomenyalos-naselenie-tsentralnoj-azii-za-30-let> (қаралды: 08.12.2023)
20. Природные вызовы Центральной Азии // Экономическое обозрение -2018. №11(227) // <https://review.uz/post/prirodnye-vyzovy-centralnoj-azii>. (қаралды: 13.12.2023)
21. Лукьянец А., Рязанцев С., Моисеева Е., Маньшин Р. Экономические и социальные последствия экологической миграции в странах Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. -Том 23. -Выпуск 2. -2020. -С. 168.

REFERENCES:

1. OON: chrezvichainaja klimaticheskaja cityatsija – eto pamyata ugroza miry na Zemle [UN: The climate emergency is a direct threat to world peace] // <https://news.un.org/ru/story/2020/07/1382621>. (accessed: 28.11.2023)
2. OON: izmenenie klimata privedet k millionam bezhentsjev [UN: Climate change will lead to millions of refugees] // <https://aussiedlerbote.de/2022/10/oon-izmenenie-klimata-privedet-k-millionam-bezhencev>
3. Chi Xu, Timothy A. Kohler, Timothy M. Lenton, and Marten Scheffer. Future of the human climate niche. Contributed by Marten Scheffer, October 27, 2019 (sent for review June 12, 2019; reviewed by Victor Galaz and Luke Kemp) // <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.1910114117#F2a>. (accessed: 28.11.2023)
4. Millions "klimaticheskix" migrantov - Tokaev predupredil prezidentov sosednix stran [Millions of "climate" migrants - Tokayev warned the presidents of neighboring countries] // https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/millionyi-klimaticheskix-migrantov-tokaev-predupredil-510535. (accessed: 01.12.2023)

5. Pierre Desrochers and Christine Hoffbauer. The Post War Intellectual Roots of the Population Bomb. Fairfield Osborn's 'Our Plundered Planet' and William Vogt's 'Road to Survival' in Retrospect –P. 39 // The Electronic Journal of Sustainable Development. (2009) 1(3). http://wiki.dpi.inpe.br/lib/exe/fetch.php?media=ser457-cst310:pierredesrocher_et_al_review_and_discussion_on_vogt_osbron_malthusianism_2009.pdf. (accessed: 11.12.2023)
6. Cameron Holley, Clifford Shearing, Cameron Harrington, Amanda Kennedy, and Tariro Mutongwizo. Environmental Security and the Anthropocene: Law, Criminology, and International Relations // Annual Review of Law and Social Science. -2018. 14: 185–203. <https://www.annualreviews.org/docserver/fulltext/lawsocsci/14/1/annurev-lawsocsci-101317-030945.pdf?expires=1718346072&id=id&acname=guest&checksum=B6DC54002ED61E99201E66316C08D87B>. (accessed: 11.12.2023)
7. Norman Myers. Environmental refugees: an emergent security issue// <https://www.osce.org/files/f/documents/c/3/14851.pdf>. (accessed: 03.12.2023)
8. Trojanova A. Velikoe pereselenie: kto takie klimaticheskie migranti [The Great Migration: Who are the Climate Migrants?]
9. // <https://trends.rbc.ru/trends/green/60b0a6d59a794726b0de9e6d>. (accessed: 03.12.2023)
10. Bušheleva D.D. Ekologičeskaja migratsija: sushnost, problemi i vozmozhnie rešenija [Environmental migration: essence, problems and possible solutions] // World of Education - Education in the World. 2011. №4. S. 50–55.
11. Vodosbornii bassein Aralskogo morja i drugie transgraničnie vodi v Tsentralnoi Azii [The Aral Sea drainage basin and other transboundary waters in Central Asia] // https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/publications/assessment/Russian/G_PartIV_Chapter3_Ru.pdf. (accessed: 04.12.2023)
12. Musina A.K., Šaibek A.D., ZHanabaeva ZH.A., Raimbekova ZH.T. Shu-Talas alabi ozenderining agindisina iri su qoimalarding aserin bagalau [assessment of the influence of large reservoirs on the flow of rivers of the Talas basin] // Bulletin of KazNU. Geography Series. -2020. -№2 (57). –С. 28–40.
13. «Polozhenie o delenii stoka v reke Talas», podpisannogo zamestitelem Ministra melioratsii i vodnogo xozjaistva SSSR I.I. Borodavchenko ot 31.01. 1983 goda na osnove prikaza Minvodxozom SSSR №1/1-36 – 427 9428) ot 27 aprelja 1981 goda [“Regulations on the division of flow in the Talas River”, signed by Deputy Minister of Land Reclamation and Water Management of the USSR I.I. Borodavchenko from 31.01. 1983 on the basis of the order of the Ministry of Water Resources of the USSR No. 1/1-36 - 427 9428) dated April 27, 1981] // http://cawater-info.net/bk/water_law/pdf/talas_runoff.pdf. (accessed: 05.12.2023)
14. Alfred Dibold. Tajanie lednikov v Tsentralnoi Azii: vremja deistvovat. Otchet po seminaru, provedennomu v g. Dušanbe, Tadžikistan, 11-12 nojabrja 2014 g. RTSPD TSA: Ashxabad, 2015. [Melting glaciers in Central Asia: time to act. Report on the workshop held in Dushanbe, Tajikistan, November 11-12, 2014. UNRCCA: Ashgabat] // https://unrcca.unmissions.org/sites/default/files/glacier_book_04042015_ru_big_0.pdf. (accessed: 08.12.2023)
15. Vodoxozjaistvennaja obstanovka v basseine Aralskogo morja. Ezhegodnik “Voda v Tsentralnoi Azii i mire”. Regionalnii tsentr OON po preventivnoi diplomatii dlja Tsentralnoi Azii (RTSPD TSA) [Water management situation in the Aral Sea basin. Yearbook “Water in Central Asia and the World”. UN Regional Center for Preventive Diplomacy for Central Asia (UNRCCA)] // <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2023/06/Vodohozjaistvennaja-obstanovka-v-bassejne-Aralskogo-morja.pdf>. (accessed: 08.12.2023)
16. Ekologičeskie problemi Turkmenistana [Environmental problems of Turkmenistan] // <https://evolvelium.com/ecology/ekologičeskie-problemy-turkmenistana>
17. Tilekulova G.S. Vlijanie aralskogo krizisa na strani Tsentralnoi Azii [Impact of the Aral crisis on Central Asian countries] // <https://cyberleninka.ru/article/n/vlijanie-aralskogo-krizisa-na-strany-tsentralnoy-azii>. (accessed: 10.12.2023)
18. Obmelenie Kaspija: uroven vodi upal na 114 sm [Shallowing of the Caspian Sea: water level dropped by 114 cm] // <https://www.zakon.kz/sobytiia/6411142-obmelenie-kaspiya-uroven-vody-upal-na-114-sm.html>. (accessed: 11.12.2023)
19. Borisova E.A. Evoljutsija vzgljadov na izmenenie klimata v Tsentralnoi Azii [Evolution of views on climate change in Central Asia] // History and modernity, -2013. -№ 1, mar.t –S. 110–124 / <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2021/01/CA.D.365-Jevoljucija-vzgljadov-na-izmenenie-klimata-v->

Centralnoj-Azii.pdf. (accessed: 13.12.2023)

20. Morozova E. Kak pomenjalos naselenie TSentralnoi Azii za 30 let [How the population of Central Asia has changed over 30 years] // <https://bulak.kg/2021/12/14/kak-pomenyalos-naselenie-tsentralnoj-azii-za-30-let>

21. Prirodnie vizovi TSentralnoi Azii [Natural challenges of Central Asia] // Economic Review. -2018. №11(227) // <https://review.uz/post/prirodnye-vyzovy-centralnoj-azii>. (accessed: 13.12.2023)

22. Lukjanets A., Rjazantsev S., Moiseeva E., Manshin R. Economicheskie i sotsialnie posledstvija ecologicheskoi migratsii v TSentralnoi Azii [Economic and social consequences of environmental migration in the countries of Central Asia // Central Asia and the Caucasus. -Volume 23. -Issue 2. -2020. - S. 168.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 08-01-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-06-2024

*Adilkhan Mukhamedyarov¹, Eldar Bakpayev²,
Bagysh Gabdulina³, Danagul Kopezhanova⁴*

*¹ Doctoral student at L.N.Gumilyov Eurasian National University
e-mail: A_Muhamedyar@mail.ru*

*² Doctoral student at L.N.Gumilyov Eurasian National University
e-mail: eldar.bakpaev@mail.ru*

*³ Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University
e-mail: bagish68@yandex.ru*

*⁴ Associated professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University, PhD
(Astana, Kazakhstan)
e-mail: dana_enu_81@mail.ru*

LEGAL FRAMEWORKS IN HEALTHCARE: COMPARATIVE INSIGHTS FROM INTERNATIONAL JURISDICTIONS

Abstract. This article explores the extensive international regulatory frameworks governing the healthcare sector, with a primary focus on developed nations worldwide, encompassing the United States, France, Germany, and the United Kingdom. The authors offer insights into various national healthcare systems, contending that the regulatory paradigms within this industry are inextricably linked to the socio-economic policies specific to each country. Modern healthcare systems are deemed "advantageous" due to the emergence of mixed healthcare structures and diverse organizational forms, undergoing constant reform across the globe. The authors underscore the imperative need for effectively institutionalizing the healthcare sector. While acknowledging the inherent imperfections within the various healthcare organizational models mentioned, the article posits that a judiciously structured healthcare paradigm uniquely possesses the capacity to augment both the quality and accessibility of healthcare—a pivotal determinant for the amelioration of overall quality of life and citizen well-being.

Keywords: *Healthcare entitlement, health system dynamics, compulsory medical insurance, healthcare provisions, World Health Organization (WHO).*

Әділхан Мұхамедияров, Эльдар Бақпаев, Бағыш Габдулина,
Данагүл Копежанова

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУДАҒЫ КҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕР:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗАҢНАМАЛАРҒА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Андатпа. Бұл мақалада Америка Құрама Штаттары, Франция, Германия және Біріккен Корольдік қамтитын дүние жүзіндегі дамыған елдерге басты назар аудара отырып, денсаулық сақтау саласын реттейтін

кең ауқымды халықаралық нормативтік базалар зерттеледі. Авторлар осы саладағы реттеу парадигмалары әр елге тән әлеуметтік-экономикалық саясатпен тығыз байланысты екенін алға тарта отырып, әртүрлі ұлттық денсаулық сақтау жүйелері туралы түсініктер ұсынады. Заманауи денсаулық сақтау жүйелері бүкіл әлемде тұрақты реформалардан өтіп жатқан аралас денсаулық сақтау құрылымдарының және әртүрлі ұйымдастырушылық нысандарының пайда болуына байланысты «артықшылықты» болып саналады. Авторлар денсаулық сақтау секторын тиімді институционализациялаудың маңызды қажеттілігін атап көрсетеді. Жоғарыда аталған денсаулық сақтауды ұйымдастырудың әртүрлі үлгілеріне тән кемшіліктерді мойындай отырып, мақалада ақылға қонымды құрылымдалған денсаулық сақтау парадигмасы, денсаулық сақтаудың сапасы мен қолжетімділігін арттыруға байланысты бірегей мүмкіндіктерге ие болатыны туралы айтылады.

Түйін сөздер: *Денсаулық сақтау құқығы, денсаулық сақтау жүйесінің динамикасы, міндетті медициналық сақтандыру, денсаулық сақтауды қамтамасыз ету, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ).*

Мухамедьяров Адильхан, Эльдар Бакпаев, Бағыш Габдулина,
Данагуль Копежанова

ПРАВОВАЯ БАЗА В ЗДРАВООХРАНЕНИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЮРИСДИКЦИЙ

Аннотация. В этой статье исследуется обширная международная нормативно-правовая база, регулирующая сектор здравоохранения, с особым упором на развитые страны мира, включая США, Францию, Германию и Великобританию. Авторы предлагают анализ различных национальных систем здравоохранения, утверждая, что парадигмы регулирования в этой отрасли неразрывно связаны с социально-экономической политикой, специфичной для каждой страны. Современные системы здравоохранения считаются «выгодными» из-за появления смешанных структур здравоохранения и разнообразных организационных форм, претерпевающих постоянные реформы по всему миру. Авторы подчеркивают настоятельную необходимость эффективной институционализации сектора здравоохранения. Признавая присущие несовершенства различных упомянутых организационных моделей здравоохранения, в статье утверждается, что разумно структурированная парадигма здравоохранения обладает уникальной способностью повышать как качество, так и доступность медицинской помощи, что является ключевым фактором, определяющим улучшение общего качества жизни и благосостояния граждан.

Ключевые слова: *Право на медицинскую помощь, динамика системы здравоохранения, обязательное медицинское страхование, обеспечение здравоохранения, Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ).*

Introduction

In our fast-paced modern era, the global community is turning its attention to healthcare with a newfound awareness among nations of the vital role human rights play in this arena—rights that are both interconnected and indivisible. Some of these essential human rights hold a key role in shaping our systems, and one that stands out is the right to health. The constitution of the World Health Organization (WHO), expressly declares: "The enjoyment of the highest attainable standard of health is one of the fundamental rights of every human being without distinction of race, religion, political belief, economic or social condition." [1].

Currently, there are numerous healthcare systems, subject to regulation within the framework of the socio-economic policies of individual nations. The primary objective of state healthcare policy is, above all, to increase the life expectancy of the population, as well as to enhance the quality and accessibility of medical care, promote positive trends in health, reduce morbidity rates, and advocate for a healthy lifestyle. To achieve this goal, consistent measures of political, economic, and social nature are necessary, founded upon legal frameworks governing the healthcare sector.

It's worth noting that healthcare systems can generally be categorized based on three criteria: the way medical services are provided, sources of financing, and the regulatory framework. Healthcare systems, discerned through these criteria (such as the public healthcare system or private insurance systems) represent theoretical models that existing systems typically don't fully adhere to. However, in specific healthcare systems, corresponding characteristics tend to dominate. In accordance with the contention put forth by R. Piot, modern healthcare systems are posited as "advantageous," given the development of mixed healthcare systems and various organizational forms in many countries worldwide [2]. This, in our view, is a valid statement, as each country globally maintains a public healthcare sector complemented by other forms of medical care provision.

Problem Statement and Research Objectives

Health is a fundamental life need for everyone, a universal value that holds special significance. Consequently, healthcare assumes a pivotal position as a top-priority sector in any country's development. The primary objectives within this domain revolve around the preservation and enhancement of citizens' health, with the acknowledgment that health holds a distinctive and integral role in societal well-being. Undoubtedly, effective organization and legal regulation in the healthcare sector are essential. Only a thoughtfully structured healthcare model has the potential for advancing the quality and accessibility of healthcare services, thereby substantiating an eventual enhancement in the overall quality of life for the population.

Acknowledging that the human right to health is firmly embedded in foundational international treaties lends an unparalleled significance to this right within the policy frameworks of nations. This priority is internationally codified, compelling states to take requisite measures in ensuring, to the maximum extent possible, the right to health for every individual. Consequently, the conscientious commitment to the well-being of citizens is underscored as a governmental

duty, rather than a discretionary prerogative to take action in healthcare policies. Specifically, the Tallinn Charter of the World Health Organization (WHO) delineates that “Within the political and institutional framework of each country, a health system is the ensemble of all public and private organizations, institutions and resources mandated to improve, maintain or restore health. Health systems encompass both personal and population services, as well as activities to influence the policies and actions of other sectors to address the social, environmental and economic determinants of health.” [3].

Despite researchers' attention to the issue of regulating healthcare systems in developed countries worldwide, several questions related to effective domestic legal mechanisms remain inadequately explored. For instance, ongoing work is needed to investigate the protection of patient rights or the integration of patient rights into various sector-specific laws, codes of professional ethics for physicians, and so forth.

This article analyzes the extensive and above all successful experience in regulating the healthcare sector, a significant domain within the ambit of social activity in developed countries worldwide. The assessment of its effectiveness is paramount, as it may serve as a foundational basis for the analysis and evaluation of national policies in this particular field.

Literature Review

Issues related to public health policy are widely debated among researchers. Experts believe that coordinated action to achieve population health is necessary to maintain a strong economy, preserve social stability and ensure national and global security. All this can only be facilitated by the effective functioning of the health care system and the provision of medical services. According to M. Grossman, the healthcare sector constitutes a pivotal resource for the nation's overall well-being [4].

Experts conducted a thorough analysis of the socially legislated health insurance system model [5], with a specific focus on its German healthcare system [6]. It's also worth noting that healthcare systems in various countries undergo constant reforms, integrating elements from different models.

The quality of health care is influenced by a variety of factors, including socio-economic, political, historical-cultural and other aspects specific to a particular country. This is in line with M. Salli's assertion that human rights, including the right to health, form an integral part of the local cultural system that promotes "contribution to social progress and the improvement of living standards" [7].

The libertarian-legal concept of human rights, as articulated by V. Nersesyants [8], also deserves attention. While supporting the idea that states should refrain from intervening in the health of individuals, proponents of this concept argue that the state has an obligation to ensure the health of individuals. From their perspective, the realization of human rights, encompassing the right to health, depends on the availability of material resources within states [9]. From our perspective, their assertions bear credence, as evidenced by the healthcare policies of developed nations worldwide.

Research Methodology

In this article, the authors used scientific methods of analysis and synthesis, systemic and historical methods and, mainly, the method of comparative analysis conducted on the basis of resources for this research. The aforementioned methods were used to conduct a comprehensive study of the health care systems established by the world's leading countries, as well as the national policies of several nations aimed at legal regulation in the field of health care.

The conceptual-theoretical basis of the study includes a number of interdisciplinary methodological approaches associated with health management research, in particular the libertarian-legal conceptual framework.

Discussion

Certainly, every nation crafts and refines its distinct health enhancement program, taking into consideration a complex interplay of political, socio-economic factors, and the available resources.

The UK, in particular, has a predominantly public health service. As a result of health reform, a national health service has been established to provide free medical care to the whole population. The health services provided by health centers are mainly funded from the national budget. In general, if we take the data for 2020, the UK has allocated more than 12% of GDP to health care [10]. It should be noted that decentralization is a fundamental characteristic of the UK healthcare system: England, Northern Ireland, Scotland and Wales have their own public healthcare systems. They are funded and accountable to their respective governments and parliaments.

Lack of funding for modern equipment, state-of-the-art medical facilities with modern technology, waiting lists for hospitalization, and the gap between primary care, general practice, hospitals and community health services are often cited as shortcomings of the public healthcare system [11].

It is worth mentioning that in several other countries like Canada, Singapore, Australia, Norway, and others, the healthcare system is universal and funded by the state budget.

In Germany, Austria, Belgium, the Netherlands, Israel, Switzerland, and many Eastern European countries, the predominant model, known as the Bismarck model, relies on the financial involvement of employers who make mandatory contributions to health insurance funds.

Germany has a historical legacy in the development of insurance-based healthcare since 1883. In comparison to other nations, the German healthcare system is formally classified as a social health insurance system. The primary objective of the German healthcare system is the preservation and restoration of health. To achieve this goal, it encompasses a differentiated system of medical professional groups and institutions that encompasses full outpatient, partially inpatient, and fully inpatient sectors.

The health security system in Germany comprises several components:

- Mandatory health insurance, serving as a pivotal financial instrument within the healthcare system. It assumes a central role in ensuring security and effective management in the allocation of financial resources, materials, services,

and medical infrastructure.

- Private health insurance, with various private insurance companies offering plans featuring different coverage levels.
- Nursing care insurance, designed to subsidize both outpatient and inpatient treatment.
- Other mandatory social insurance, including pension insurance.
- Care and social security services, encompassing medical and material care for victims of war and violence in accordance with the Crime Victims' Compensation Act
- Public health service, engaged in the implementation of general preventive measures such as school (dental) examinations, routine vaccinations, and similar initiatives.

Since 2009, health insurance has been mandatory for the entire population, constituting a crucial element of the German healthcare system. It serves to protect millions of insured individuals and their dependents from the diverse risks associated with illnesses. According to the Association of Substitute Health Insurance Funds, as of 2020, mandatory health insurance covers approximately 73.36 million people, representing approximately 90% of Germany's permanent population. The provision of mandatory health insurance is overseen by 105 compulsory health insurance companies (as of 2021) [12].

It is a mandatory requirement for all residents in Germany to have health insurance coverage. To comply with these mandatory requirements, residents can obtain health insurance from both public health insurance companies and private health insurance companies by choosing mandatory or voluntary insurance. The predominant choice, selected by about three-quarters of those who have the option to choose between the social and private healthcare systems, prefer the social insurance framework, wherein coverage for dependents is provided at no cost.

Nationwide coordination is handled by the Federal Ministry of Health. In German states, referred to as "Länder", there are corresponding ministries, including their bodies, and institutions. Municipal entities operate under the jurisdiction of local authorities, including councils and committees. It's worth noting that the medical administration does not exert jurisdiction over insurance funds and their associations. In addition to unions, medical associations, and the insurance fund associations themselves, the Ministry of Labor, Science, Health, and others are involved in overseeing the activities of insurance organizations [13].

According to researchers, the German healthcare system remains relatively expensive. In 2020, Germany spent 11.7% of its gross domestic product on healthcare [14]. Per capita spending in 2022 was \$8,010 [15]. In comparison, while per capita healthcare costs are lower overall, most health indicators in the United Kingdom outperform those in Germany. Researchers attribute this to more efficient healthcare fund allocation in the United Kingdom [16].

In general, an examination of the evolution of the German healthcare system indicates that a fundamental transformation in the sector has become imperative in recent decades. The principal aim of the reform in the national healthcare system is to increase the efficiency of resource utilization [17].

In our view, the German experience shows that health care in European

countries is still subject to a conflict between market competition and state regulation. Meanwhile, Article 153 of the Lisbon Treaty entrusts the European Union Member States with the task of "improvement in particular of the working environment to protect workers' health and safety" and "social security and social protection of workers" [18].

However, it is worth noting that in European countries, certain healthcare systems incorporate elements from diverse models. For instance, in Germany, a federal tax subsidy has been integrated into mandatory health insurance as a component of the national healthcare system. This phenomenon is academically recognized as the "hybridization" of healthcare systems [19].

In recent decades, there has been a discernible global increase in the prominence of the market-oriented healthcare model, often exemplified by the system prevalent in the United States. However, at first glance, the U.S. appears to lack a unified healthcare system, as various healthcare models coexist in the country. Nevertheless, in our view, it can be asserted that a market-based model predominates in the United States. To explain, many people in the U.S. have voluntary private health insurance, covering about three-quarters of the population. It's also worth noting that more than a third of all medical services are paid for through this kind of voluntary insurance [20].

A portion of the expenditures is derived from allocations in the federal budget and public programs, predominantly directed towards "Medicare" (providing medical assistance to individuals aged 65 and older) and "Medicaid" (delivering medical aid to the economically disadvantaged and unemployed). The remaining funds comprise personal payments from citizens and contributions from various religious and charitable entities. In aggregate, healthcare expenditures in the United States constituted 18.3% of the gross domestic product in 2021, as reported by the Centers for Medicare and Medicaid Services (CMS) [21].

In 2022, the United States expended \$12,555 per capita on healthcare, as per the assessments by the Peterson Foundation. This figure represents the highest healthcare expenditure per person among OECD countries [22].

However, it's crucial to mention that these figures differ based on the state. For example, in 2019, total health spending per person was twice as much in Washington, DC, as in Utah. As noted by American researchers Emily K. Johnson and Joseph L. Dieleman, these variations across states can be explained by the underlying demographic and economic characteristics, as well as health administration and funding mechanisms unique to each state [23].

There are more than 2000 health insurance companies in the country [20, p. 209]. In the United States, free healthcare services are available only to certain categories of the military personnel. Additionally, subsidized healthcare, funded through public, federal, or other sources, is provided to specific segments of the population (such as war veterans, Native Americans, State Department employees, merchant mariners, and individuals covered by the "Medicare" and "Medicaid" laws).

The cost and quality of the U.S. healthcare system are major concerns for American citizens. Discussions about the effectiveness of the healthcare system and the excessive administrative expenses in the industry are common in this

country [24].

We're also keen on understanding France's approach to healthcare organization and legal regulation. Healthcare expenditures in this country, the second most populous in the EU after Germany (with a population of 67 million), account for approximately 12% of the GDP. Per capita medical expenses in 2022 amounted to \$6,516 [25]. Traditionally, France consistently ranks among the top five countries in the World Health Organization, which comprises 194 member states.

The French healthcare system, from our perspective, embodies a hybrid model characterized by strong state intervention. However, structurally, it is based on the Bismark approach prioritizing objectives of universality and solidarity. The insurance system in France covers nearly 100% of the population, including undocumented migrants under specific conditions.

The direction of healthcare policy and the regulatory oversight of the healthcare system are distributed among governmental entities, encompassing the parliament, government, and Ministry of Health, as well as regional and local authorities. It is of significance to highlight that parliamentary control over the healthcare system is exercised through the Social Security Financing Law that establishes total amount of health spending for the forthcoming calendar year [26].

Since 1996, this process has been enshrined in the Constitution, which positions Parliament as the main actor in the management of the health sector. This confirms the state's influence on the level of social security spending. It also shapes health policy priorities through the enactment of public health legislation.

The quality of medical care is regulated at the national level. At the regional level the Administration of Health and Social Affairs is represented by the Regional Health Agencies (Agences régionale de santé, ARS), which are not directly under the supervision of the Ministry of Health, but fall under the administrative supervision.

These regional health agencies have responsibility for ensuring that healthcare provision meets the needs of the population [27].

These agencies are responsible for distributing benefits from regional budgets to various medical institutions. Public hospitals receive annual budget subsidies from the ARS. Services provided by private hospitals are paid for on the basis of a "per service" reimbursement system.

The hospital system demonstrated flexibility during the Covid-19 pandemic, with a rapid increase of intensive care capacity and public-private partnerships [27].

In summary, it can be said that the organization of health care and health insurance in France is quite complex.

The reforms adopted to improve cost management have emphasized the need to share responsibility between the two main actors in the organization and regulation of health care, the state and the health insurance system. Future reforms in France are primarily focused on promoting greater coverage and equitable access to care and prevention, as well as continuing reforms of primary care and provider payment [27].

It is worth noting that unofficial payments (backdoor payments) are rare in France and that health care providers who engage in such practices are subject

to disciplinary sanctions. According to the Eurobarometer survey on corruption, 5% of patients in France apart from official payment had to give an extra payment or a valuable gift to a nurse or a doctor, or make a donation to the hospital for services in 2019, which is close to the EU average (5%) [28].

Similar to numerous health systems across Europe, the Covid-19 pandemic laid bare certain flaws in the French healthcare system while also presenting chances to enhance its ability to withstand challenges.

In summary, public healthcare systems are marked by health care institutions funded through taxation and overseen by public entities. Health insurance systems typically feature a blend of economic support structures, with financing coming from premiums tied to general wages and a significant role for self-governance in regulation. In private insurance systems, pension funds are typically privately owned. Private funding for health services, whether through direct payments or private insurance, holds particular significance, with the market playing a pivotal role in regulating the healthcare system.

This study, based on examples from developed countries globally, indicates that the effectiveness of a healthcare system in the modern world is more dependent on efficient administration and technology than the sheer amount of financial resources invested.

Conclusion

An analysis of healthcare trends in leading countries reveals the absence of a universal model for healthcare systems. Generally, the prevalent approach for organizing and financing healthcare appears to be the health insurance system. Nevertheless, it is important to note that the typology of health insurance systems is notably intricate.

- The "Substitute" system, seen in countries like Germany, allows citizens to choose between public and private health insurance.
- The "Duplicating" system, as observed in the British insurance system, involves the simultaneous development of compulsory public and private health insurance, providing citizens the option to use both concurrently.
- The "Complementary" system is utilized when the state insurance cannot fully cover all population groups or when the state does not entirely cover the cost of treatment, as commonly seen in France.
- In contrast, there is a system where healthcare is predominantly financed by the private sector, as seen in the United States.

Each insurance system has its drawbacks. In Germany, under the "substitute" system, 10% of affluent residents choose private insurance and essentially make no contribution to the state healthcare system. This undermines the principle of insurance solidarity.

In summary, health care systems worldwide vary in their organization. Some are centralized, while others follow a decentralized approach. Financing methods also differ, with some relying on insurance principles and others on budget financing. Coverage varies as well, with some systems encompassing all citizens and others not. Each country's healthcare system is uniquely shaped by its historical and economic development, national mentality, and the specific

conditions influencing the formation of legal consciousness within society.

It is crucial to underscore the significance of legal regulation in the healthcare system, regardless of its underlying model. In many developed countries like the USA, France, and Germany, national legislation encompasses not only healthcare laws but also medical or doctors' codes. These codes govern relationships among medical professionals, patients, their relatives, and the professional interactions among medical practitioners. They also regulate dealings with the administration of medical institutions and state authorities. Several countries are actively working towards enacting separate laws to safeguard patients' rights or incorporating patients' rights within various sectoral laws. In essence, the legal regulation of healthcare stands as a foundational task for governments.

REFERENCES:

1. WHO | Basic documents [Electronic resource]. - 2009. - URL: https://apps.who.int/gb/bd/pdf_files/BD_49th-en.pdf (accessed: 01.02.2023).
2. Piotr R. Selected models and the classification of health care systems // *Medical Science Pulse*. - 2019. - No 13(1). - P.48-54.
3. The Tallinn Charter: Health Systems for Health and Wealth [Electronic resource]. - 2008. - URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_/ (accessed: 01.04.2023).
4. Grossman M. *The Demand for Health: A Theoretical and Empirical Investigation*. - N.Y.: Columbia University Press, 2017. - 160 p.
5. Rajfur P., Hys K. Management of the healthcare system in Germany and France // *Medical Science Pulse*. - 2018. - 12(4). - P. 55-60.
6. Karpov O.E., Makhnev D.A. Models of healthcare systems in different countries and common issues in the field of public health protection // *Bulletin of the National Medical and Surgical Center named after N.I. Pirogov*. - 2017. - 12(3). - P. 92-100.
7. Sally M. *Human Rights and Gender Violence: Translating International Law to Local Justice*. - Chicago: University of Chicago Press, 2009. - 264 p.
8. Nersesyan V.S. Philosophy of Law: Libertarian Legal Concept // *Questions of Philosophy*. - 2002. - No. 3. - P. 3-15.
9. Merritt M. Bioethics. Philosophy and Global Health // *Yale*. - 2007. - No. 7. - P. 276-285.
10. Health at a Glance 2021: OECD Indicators Highlights for the United Kingdom [Electronic resource]. - 2021. - URL: <https://www.oecd.org/unitedkingdom/health-at-a-glance-UK-EN.pdf> (accessed: 23.03.2023).
11. Gorchakova D.Yu. Practice of implementing public-private partnerships in the United Kingdom // *Society: Politics, Economy, Law*. - 2017. - No. 8. - P. 62-65.
12. Federal Ministry of Health. 2018. Long-term care insurance, figures and facts [Electronic resource]. - 2021. - URL: https://www.bundesgesundheitsministerium.de/fileadmin/Dateien/3_Downloads/Statistiken/Pflegeversicherung/Leistungen/Leistungsbetraege_2018.pdf. (accessed: 21.04.2023).
13. Blumel M., Spranger A., Achstetter K., Maresso A., Busse R. Germany: health system review. [Electronic resource]. - 2021. - URL: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/341674/HiT-22-6-2020-eng.pdf>. (accessed: 21.04.2023).
14. Health at a Glance 2021: OECD Indicators Highlights for Germany [Electronic resource]. - 2021. - URL: <https://www.oecd.org/germany/health-at-a-glance-Germany-EN.pdf> (accessed: 25.05.2023).
15. Health Care Costs by Country 2023 [Electronic resource]. - 2023. - URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/health-care-costs-by-country> (accessed: 25.09.2023).
16. Solodky V.A, Perkhov V.I, Stebunova R.V. Overview of reforms in the healthcare system of Germany over the past twenty years [Electronic resource]. - 2011. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obzor-reform-v-sisteme-zdravoohraneniya-germanii-za-poslednie-dvadsat-let> (accessed: 15.09.2023).
17. Schwabe U., Paffrath D. *Arzneiverordnungs-Report 2006*. - Heidelberg: Springer-

Verlag Berlin, 2007. - 1141 p.

18. The Treaty of Lisbon [Electronic resource]. - 2021. - URL: https://ec.europa.eu/health/home_de (accessed: 25.09.2023).

19. Schmid, Achim/Cacace, Mirella/Götze, Ralf/Rothgang, Heinz. Explaining Healthcare System Change: Problem Pressure and the Emergence of "Hybrid" Healthcare Systems // Journal of Health Politics. Policy and Law. - 2010. - 35(4). - P.455-486.

20. Bikmukhametov I.A. Foreign healthcare system (USA) // Novalinfo. - 2016. - No. 47. - P.308-311.

21. Healthcare Spending in the United States Remains High [Electronic resource]. - 2022. - URL: <https://www.pgpf.org/blog/2023/04/healthcare-spending-in-the-united-states-remains-high> (accessed: 25.09.2023).

22. How Does the US Healthcare System Compare to Other Countries? [Electronic resource]. - 2022. - URL: <https://www.pgpf.org/blog/2023/07/how-does-the-us-healthcare-system-compare-to-other-countries> (accessed: 25.09.2023).

23. Standardizing State Health Spending | Health Affairs [Electronic resource]. - 2022. - URL: <https://www.healthaffairs.org/content/forefront/standardizing-state-health-spending> (accessed: 25.09.2023).

24. Schmidt U. How sustainable is a market-based approach to the German health system? // Euro Observer. - 2005. - V. 7. - No. 1. - P. 1-3.

25. Health Care Costs by Country 2023 [Electronic resource]. - 2022. - URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/health-care-costs-by-country> (accessed: 28.09.2023).

26. Barroy H, Or Z, Kumar A, Bernstein D. Sustaining universal health coverage in France: A perpetual challenge [Electronic resource]. - 2022. - URL: <https://documents.worldbank.org/curated/en/452591468038118776/Sustaining-universal-health-coverage-in-France-a-perpetual-challenge> (accessed: 28.09.2023).

27. France Health System Review 2023 [Electronic resource]. - 2023. - URL: <https://extranet.who.int/iris/restricted/bitstream/handle/10665/371027/9789289059442-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (accessed: 29.09.2023).

28. European Commission. Special Eurobarometer 502 – Corruption [Electronic resource]. - 2023. - URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2247> (accessed: 29.09.2023).

Мақаланың редакцияға түскен күні: 23-01-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-06-2024